

SUPLIMENT '84

MIRCEA ELIADE

CONTRIBUȚII LA FILOSOFIA RENAȘTERII

MIRCEA ELIADE
CONTRIBUŢII LA FILOSOFIA RENAŞTERII

[ITINERAR ITALIAN]

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE A R.S. ROMÂNIA

REVISTA DE ISTORIE ŞI TEORIE LITERARĂ

Supliment anual

Nr. 1

Serie coordonată de ZOE DUMITRESCU-BUŞULENGA

Redactor responsabil : Nicolae FLORESCU
Revizia finală a textului : Andrei NESTORESCU
Prezentarea grafică : Eugen STOIAN

MIRCEA ELIADE

CONTRIBUȚII LA FILOSOFIA RENAȘTERII

*

[ITINERAR ITALIAN]

Texte îngrijite de Constantin Popescu-Cadem

Prefață
de
Zoe DUMITRESCU-BUȘULENGA

Colecția «CAPRICORN»
1984

PREFAȚĂ

Ne înfățișăm acum publicului românesc cu o surpriză. Dacă foiletonul Revistei de istorie și teorie literară *din noua serie a ultimilor doi ani relua teza de doctorat a scriitorului și savantului Mircea Eliade, consacrată filosofiei indiene, primul supliment al revistei noastre dă la lumină teza de licență a aceluiași, intitulată* Contribuții la filosofia Renașterii. *Și este într-adevăr o surpriză să descoperi într-unul din cei mai mari orientaliști ai secolului, un cercetător pasionat al etapei aceleia de unică strălucire în cultura continentului nostru. Se spune, în general, că nu există intelectual român cu adevărat cultivat care să nu aspire la o cuprindere a acelei vremi uimitoare, care să nu vrea să se apropie în felul său particular, cît mai original, de fenomenul «miraculos» al Renașterii europene, pentru a-l rejudeca parțial ori integral, pentru a-i iscodi tot alte și alte articulații, pentru a-l strînge în vreo sinteză mai aparte. Bogăția uriașă, aproape inepuizabilă, a fețelor Renașterii, cu cît mai contradictorii, cu atît mai fascinante, a fost și este o ispită aproape irezistibilă pentru intelectualul modern, funcționînd, parcă, mai degrabă în anii maturității ori chiar ai senectuții.*

Dar la Mircea Eliade, mica și concentrata sinteză despre Renaștere a încununat anii tineri, chiar foarte tineri, ai studiilor universitare. A fost ca un exercițiu de descifrare a unei partituri clasice, apropiate, înaintea cufundării în registrele infinit complicate ale culturilor vechi și îndepărtate. Un exercițiu pe care trebuia, cu necesitate, să-l facă, pentru a-și dovedi apartenența sigură la Europa, atracția față de lumea italică, centru al lumii mediteraneene, dorul tipic românesc (dovadă genetică certă) după peninsula permanențelor apolinice.

Și tînărul absolvent de facultate a avut șansa de a vizita Italia de cîteva ori în scopul realizării tezei. *Paginile ce urmează* tezei *în volumul de față consemnează reacțiile sufletului tînăr, ale minții curioase, neliniștite, doritoare de nou și proaspăt, la intîlnirea cu Italia. Avem și noi, iată,* mutatis mutandis, *o «italienische Reise» a unui scriitor român, expresia directă și vie a intîlnirii cu sudul. Dar aci nu mai e vorba de o fugă a celebrului consilier aulic, din cețurile nordului, spre imaginea limpede și cumva himerică a unei clasicități winckelmanniene, cu ignorarea aproape totală a aspectelor lumii de atunci.*

Studentul Mircea Eliade făcea o imersie integrală în contemporaneitate, ca orice spirit autentic tînăr, așa de pasionată încît parcă l-ar fi interesat foarte puțin obiectul real al voiajului său, Renașterea. Pînă și în conversația cu Giovanni Gentile, specialist de primă mînă în etapa de cultură respectivă, autor printre altele al cărții notabile Il pensiero italiano del Rinascimento *(apărută în volumul XL al* Operelor complete, *de care vorbește filosoful, dar abia în 1940),*

românul caută orizonturile gîndirii vii, palpitante. Ca și în întîlnirea cu Giovanni Papini, în care, plin de nedisimulată admirație, Mircea Eliade încearcă să prindă conturul, incert de altfel, al ciudatei deveniri a unei stranii personalități. De aceea paginile despre întrevederea dintre cei doi au un fior de emoționantă autenticitate.

Prima călătorie, din aprilie 1927, e marcată de o înfrigurată așteptare a întîlnirii cu Italia, de o frică teribilă a reacției conformiste, de o *dorință prea evidentă a evitării poncifelor, inevitabile în cazul unei prea apropiate cunoașteri prealabile a unei culturi. Și totuși, în ciuda unor teribilisme juvenile în comentarea exceselor turistice la Veneția, sau Florența, sau în disprețuitoarea privire aruncată asupra dansului modern la Abbazia, condeiul scriitorului se trădează încă de pe acum, mai cu seamă în consemnarea particularităților peisajului venețian.*

Iar după cîteva luni, la revenirea în Italia, jurnalul *capătă o consistență surprinzătoare, semn că întîlnirea a dat roade ascunse. O experiență estetică maturizată enorm conferă ochiului o acuitate severă și exactă. Observația percutantă e trecută într-o notație scurtă, nervoasă, adevărată, fără nici o urmă de afectare. Totul e sigur, fără ostentație. Și mai cu seamă peisajul venețian capătă acum un relief dintre cele mai originale. Cu antenele unei intuiții scriitoricești dintre cele mai moderne, Eliade pătrundea parcă în subconștientul colectiv al acelei lumi în care se zbat încă amintirile unei grandori apuse, dar a cărei agonie generează o senzualitate expurgată în egală măsură de violență ca și de morbiditate. Ni se pare astfel*

că foarte tînărul român, la începutul unei mari cariere scriitoricești, a izbutit să dea o imagine cu totul nouă a stingerii orașului de pe lagună, depărtată deopotrivă de somptuoasa viziune d'annunziană alegorizant-barochizantă din Focul *și de unda exterior morbidă din* Moartea la Veneția *a lui Thomas Mann.*

Avant la lettre *însă, unele note existențiale de-a dreptul uimitoare se strecoară în acest text care, în anumite momente, încetează să informeze ca un simplu text memorialistic ocazional, viind într-adevăr în chip estetic autonom.*

Contemporancitatea cu care se confrunta totuși tînărul și îndrăznețul gînditor nu îi era integral pe plac.

Spectacolele aproape carnavalești ale fascismului incipient, de curînd instaurat în Italia, îi par rebarbative, grotești. Le consemnează în treacăt, cu o ricanare care-l distanțează net de substrat.

Ceea ce îl interesează sînt vîrfurile intelectuale, opiniile lor, sensul activităților lor spirituale, autenticitatea lor, atașele la realul lor, nu la cel al tranzitoriului moment istoric. Și întrebările lui către acele personalități nu privesc decît opera ca produs al unor vocații indubitabile și mutațiile survenite în spiritele lor tot ca expresii ale unor deveniri întru vocații.

La douăzeci de ani, Mircea Eliade avea o adevărată temeritate a spiritului critic, o propensie destul de clară spre judecarea și rejudecarea personală, dincolo de orice păreri preconcepute, a oricăror fenomene, a oricăror situații, de la un anume loc turistic la un tablou, la un autor, la o etapă de cultură. Și dacă această înclinație se manifestă din plin în foarte inte-

resantul jurnal *al călătoriilor italiene, ea se regăsește mult intensificată în* teza *intitulată* Contribuții la filosofia Renașterii.

Cele numai trei capitole ale lucrării, din cele multe prevăzute în sumarul *prealabil, strîng în peste 70 de pagini manuscris o încercare de abordare, dintr-un unghi mai altul decît cel obișnuit, a fenomenului umanistic rinascimental. Părăsind tonul encomiastic cu care cei mai numeroși exegeți de pînă atunci întîmpinau fervorile latinizante și grecizante și, mai tîrziu, ebraizante, ale umaniștilor, de la Petrarca și Coluccio Salutati la Marsilio Ficino și Pico della Mirandola, la Bruno și Campanella, autorul* tezei *adoptă o viziune critică destul de severă față de ei, întemeiată, evident, pe considerații privind contribuția lor reală la dezvoltarea gîndirii filosofice în Renaștere.*

Despărțind net încă de la început evul mediu de Renaștere, după o tradițională (de data aceasta) concepție, Mircea Eliade vedea semnificația majoră a acestei etape ultime de cultură în coborîrea sensului creator de valori din transcendental în conștiința liberă și individuală, devenită punct de sprijin, nod vital, de-a lungul celor două secole care despart pe Petrarca de Luther și Campanella. Și, în general, socotește această direcție cucerită de gîndirea umanistă drept o nouă dogmatică orientativă și susținătoare, ajungînd pînă la lumea modernă. Aci, ca și pretutindeni, spiritul tînărului cercetător căuta să prindă acele nexuri *care leagă trecutul de prezent, căuta să arunce nesățios punți peste veacuri, mereu în favoarea unei contemporaneității, a unei actualități scrutate disociativ în componentele ei.*

Pe de altă parte, atenția autorului se îndreaptă spre modul în care individualitățile cele mai notabile ale reprezentanților umanismului izbutiseră să facă acei pași înnoitori și îndrăzneți care duseseră la abolirea autorităților atotstăpînitoare în gîndirea scolastică a evului mediu și la instaurarea unei totale libertăți a intelectului și spiritului. De aceea, punînd puțin preț pe prima generație de umaniști din trecento, *printre care se numără Petrarca, Salutati, Niccolo Niccoli și alții, deoarece ei se mărgineau la erudiție clasicizantă și filologic, la o retorică în sine urmînd modelele lui Cicero și Quintilian, Eliade apasă pe însemnătatea conciliilor, adică a acelor întîlniri între reprezentanții bisericii de Apus, romano-catolică, și ai celei de Răsărit, greco-ortodoxă, menite să pună capăt schismei care, de pe la anul 1000, despărțise creștinitatea. Pericolul otoman tot mai presant în secolul al XV-lea a născut în mintea unor papi liberali, ca și a unor prelați răsăriteni doritori de a salva Bizanțul și creștinitatea, ideea unei reconcilieri. Drept care, la Florența la Ferrara sau la Sankt-Gallen în Elveția, se întîlneau în primele decenii ale secolului al XV-lea (quattro-*cento)*, savanți italieni și greci, clerici și laici, principi și secretari de cancelarii ecleziastice. Grecii veneau cu prestigiul enorm al limbii și culturii lor și mai cu seamă cu exercițiul disputei filosofice și teologice. Ba la un moment dat, spre entuziasmul umaniștilor italieni, au început a aduce cu ei operele lui Platon și pe cele ale neo-platonicienilor (mai ales Plotin și Porfirius).*

Eliade accentuează foarte exact prioritatea interesului umaniștilor față de limba greacă, anterior conciliilor, putîndu-se număra cu anii, de la 1396, cînd

grecul Emanuel Chrysoloras a deschis prima școală de elină la Florența. Dar recunoaște valoarea controverselor filosofice, pe lîngă cele de critică de text și care au fecundat umanismul italian cu o brazdă de puternică gîndire filosofică. Știm cu toții astăzi ce a însemnat un Bessarion, episcopul bizantin devenit cardinal catolic și întemeietor, cu manuscrisele aduse de el, al faimoasei biblioteci Marciana de la Veneția. Sau un Giorgios Gemistos Plethon, venerabilul bătrîn a cărui prezență la conciliu, la 83 de ani, a impresionat profund, italienii văzînd în acest notoriu platonizant parcă pe însuși autorul Banchetului.

Cu acești greci începe însă nu numai în Italia, ci și în Europa, influența uriașă a filosofiei platonice și neo-platonice, al căror campion declarat și recunoscut a fost medicul-teolog Marsilio Ficino, capul Academiei platonice din Florența, cea fundată și susținută de familia strălucită a Medicilor (de la Cosimo la Lorenzo).

Și ni se pare foarte potrivită observația pe care comentatorul român o făcea în cel de-al doilea capitol al lucrării, dedicat Restaurării și depășirii valorilor antice, cu privire tocmai la cel care «oficia», platonizînd, în serile de pomină din vila de la Careggi. Căci referindu-se la Ficino, Eliade remarca destul de tăios, dar pe bună dreptate, că cel mai celebru și mai influent (în Europa) erudit în materie platonizantă dezminte pur și simplu «mitul Renașterii» sub raportul mult lăudatei scăpări de sub autoritate și al mult exaltatei libertăți a cugetării. Ieșit într-adevăr de sub constrîngătoarea umbrelă a scolasticei medievale, autorul Teologiei platonice a intrat sub o tutelă tot atît

de autoritară, cea a lui Platon, așa încît umanistul «erudit și sincretist» n-a mai putut dezvolta o cugetare cu mijloace poprii, rămînînd tributar pe deplin maestrului său, «divinul Platon», ca și neo-platonicilor.

Împreună cu Ficino, tot mai pe larg discutat, intră în același capitol tînărul geniu al Renașterii, Pico della Mirandola, față de care Eliade pare să aibă o poziție nu contradictorie, dar în care o secretă admirație depășește cumva spiritul critic sau obiectivitatea riguros științifică aplicată celorlalți umaniști. Deși recunoaște cu oarecare asprime că mitul enciclopedismului lui Pico e grotesc și că efortul tînărului a tins spre un sincretism filosofic vast în care s-au topit Aristot și comentatorii arabi, Platon și neo-platonicii, pitagoreicii și cabaliștii evrei, doctrinele teosofizante ale Orientului etc. etc., autorul tezei, *care nu se arată în general prea interesat de ceea ce numim astăzi latura noptatecă, «saturnină», a Renașterii (în chipul tocmai al influențelor acelora cabalistice, teosofizante orientale), concede totuși lui Pico della Mirandola, cu o greu disimulată simpatie, calitatea esențială de a oglindi fervoarea spiritului renascentist în recunoașterea libertății omului (exaltată în* Oratio de hominis dignitate) *și a substanței divine a sufletului, ca și în căutarea unei noi enigme, «proiectată în Orient». Și ne îngăduim să ne întrebăm dacă nu cumva, sub luciditatea și sub criticismul tipic europene, tînărul Eliade nu resimțea încă de pe atunci oarecare afinități elective cu acel spirit întors dinspre Europa înspre Orient?*

Tot raportînd la om *și* libertate, *analiza se extinde, succint, la Pontano și Campanella, întorcîndu-se apoi la Giannozzo Manetti, de la care Campanella în parte s-a inspirat. Iar finalul capitolului făgăduiește o prelungire a discuției pe problemele logicii și ale experienței științifice din Renaștere, pînă la Galilei, prelungire care nu s-a mai produs.*

Dar oricum, măcar în legătură cu enunțurile despre importanța gîndirii științifice, pe lîngă numele lui Campanella, Telesio, Galilei, s-ar fi cuvenit credem, pomenit și acela al lui Leonardo. E adevărat că Giovanni Gentile începea capitolul despre Leonardo afirmînd că acela n-a fost un filosof în sensul clasic al cuvîntului ; îi consacra totuși această demnitate ca unuia care a dat atîta forță conceptelor de natură, de om, de experiență ca temei al cunoașterii. Sigur că astăzi avem o altă imagine a lui Leonardo decît acum mai bine de o jumătate de secol, a gîndirii lui, unificate și explicate, de artist, om de știință și filosof. Lipsa lui din cîmpul vederii lui Mircea Eliade — în cele trei capitole redactate — surprinde însă cu atît mai mult cu cît cercetătorul român era mai cu seamă interesat de redescoperirea naturii de către umaniști în procesul specific rinascimental de redelimitare a omului față de cosmos, săvîrșit treptat de chiar redescoperitorii conceptului de om. *Și ne amintim că, la vremea sa, Jacob Burckhardt acordase o importanță capitală acelora, fără să ia în considerație, din punct de vedere filosofic, conceptele înseși. Abia o operă ca aceea a lui Ernst Cassirer, apărută în 1927 la Leipzig și tradusă în italiană în 1935 sub titlul de* Individuo e cosmo nella filosofia italiana

avea să aprofundeze într-adevăr filosofic conceptele, dăruind problemei un cu totul alt ambitus.

Frapantă este apoi trecerea bruscă a autorului tezei în capitolul ultim, al treilea, la umanismul spaniol sau mai bine zis la mișcarea filosofică și științifică din Spania, pe care o consideră printre cele mai de seamă în orizontul Renașterii, socotită după părerea sa «prea italiană și prea engleză».

Descoperim și aci, în spatele acestor cîteva cuvinte, aspirația ascunsă a tînărului Eliade către o optică nouă, care să modifice cît de cît vechile și prea stabilele scări de valori definitivate odată pentru totdeauna în favoarea umanismului italian. Comentatorul ridică la puteri noi operele spaniolilor, încercînd să dea la lumină vederi originale ale acelora, împotriva opiniei comune a exegeților care vorbesc despre umanismul spaniol ca despre unul tîrziu și de import italian indubitabil. Și pornind chiar de la Raymondus Lulle, alchimist și cabalist, foarte straniu personaj din secolul al XIII-lea, dar în care găsește oarecare influențe platonizate ce-l vor face precursor al platonismului de mai tîrziu, de peste două ori trei secole, ajunge la Luis Vives și la Francisco Sánchez, vîrfuri tîrzii ale gîndirii spaniole rinascimentale filosofice.

Din Luis Vives, pe care îl cunoaștem într-adevăr din istoria umanismului mai mult ca psiholog și mai cu seamă ca pedagog, Eliade face obiectul unei admirații pasionate, socotind că acesta cuprinde «în potențe itinerariile lui Bacon, Descartes și Kant». Ceea ce îl atrăgea spre Vives era mai presus de orice faptul că vedea în el «tipul modernului echilibrat, la adă-

post de furii antiperipatetice și de elanuri teosofic-platonicizante». Adică așa cum spuneam mai înainte, cu el își satisfăcea setea de modernitate, își cruța oroarea de excese, de locuri comune și prejudecăți, de care umanismul italian îi părea plin pînă la sațietate. De altfel tot umanismul filosofic spaniol îi place prin caracterul său anti-partizan, conciliator între Aristot și Platon în chip sagace, nu bîntuit de «furiile antiperipatetice».

Și dacă adăugăm și definirea lui Francisco Sánchez ca desperat sceptic, *credem că începem să aprehendăm cîte ceva din profilul modernității spiritului lui Eliade, din neconformismul său de fond, din căutarea nesățioasă a noului în cutele cele mai ascunse ale gîndirii și adăugirea acestuia la procesele de sinteză ce conduc mai departe spiritul omenesc pe nesfîrșita scară a devenirii.*

Sigur că față de viziunea de azi asupra umanismului și Renașterii italiene și europene, care au dobîndit un fundal enorm de bogat și divers în informație și un relief cu totul altul prin modificarea metodologiilor interpretative (să ne gîndim numai la Francastel pe de o parte și la Edwin Panofski pe de alta), lucrarea lui Mircea Eliade rămîne o eboșă, dar plină de tinerească jactanță, trădînd, în jurul a 20 de ani, o forma mentis *dintre cele mai interesante, prin îndrăzneală și originalitate, care urma să dea roadele strălucite pe care le știm. Și credem că împreună cu* jurnalul *călătoriilor italiene, alcătuiește ceea ce am putea numi, parafrazînd pe Joyce,* The portrait of the artist as a young man *(Portretul artistului pe cînd era tînăr).*

Revenind însă la o observație a noastră din primele pagini, dorim a sublinia încă o dată însemnătatea acestei scurte cufundări de scafandru curios în apele adînci ale culturii europene înainte de orientarea spre spiritualitățile altor continente, ale altor puncte cardinale. Inserat deja în rîndurile gînditorilor și creatorilor români de primă mărime, Mircea Eliade a făcut, asemenea lor, experiența aproapelui *și* a departelui, *exercițiul analizelor spiritului acestor categorii necesare pentru sintezele finale tipice românești, răspunzînd nevoilor unei geografii spirituale.*

Zoe DUMITRESCU-BUȘULENGA

NOTĂ ASUPRA EDIŢIEI

Sînt cuprinse acum, pentru întîia oară între coperţi de carte, cîteva texte ale tînărului Mircea Eliade, provenind din anii 1927—1928, perioadă efervescentă, de afirmare publicistică a viitorului savant și reputat scriitor.

Contribuții la filosofia Renașterii este titlul tezei de licență pe care Mircea Eliade a susţinut-o în sesiunea din octombrie a anului 1928, în faţa unei comisii constituite din profesorii : P. P. Negulescu (președinte), C. Rădulescu-Motru și D. Gusti (membri). Sesiunea a constat și din prezentarea de probe scrise și orale la *Istoria filosofiei* (P. P. Negulescu) și *Logică* (C. Rădulescu-Motru) și dintr-un examen oral la *Estetică* (D. Gusti). Succesul este consemnat în documente : «*Candidatul obținînd cinci bile albe se proclamă licențiat* „magna cum laude"» (*Proces-verbal,* nr. 1381/1928, *Registru de procese-verbale la examene de licență,* anul universitar 1928—1929).

Despre teza sa de licență Mircea Eliade notează în *Cronologia* din finalul volumului *L'épreuve du labyrinthe* că și-a redactat această lucrare cu titlul «Filosofia italiană de la Marsillio Ficino la Giordano Bruno» în lunile aprilie-iulie 1928, la Roma. În *Curriculum vitae* cu care își însoțea *Teza de doctorat,* susținută în 1932, mai aproape de eveniment, așadar, autorul romanului *Isabel și apele diavolului* preciza că este «*Licențiat în filosofie în 1928, cu o teză despre filosofia Renașterii*» (Vezi : *Revista de istorie și teorie literară,* an XXXI, nr. 1, ianuarie-martie 1983, p. 90).

Din filele memorialistice, pe care Mircea Eliade le-a publicat de-a lungul anilor, reiese că pentru pregătirea documentară, ca şi pentru familiarizarea, la faţa locului, cu universul spiritual al subiectului *licenţei* sale, tînărul cercetător a întreprins două *călătorii de studii* în Italia : prima, în martie-aprilie 1927, şi a doua, în aprilie-iulie 1928. Jurnalul *itinerariilor* lui italiene a fost, de altfel, încredinţat tiparului, chiar în etapele producerii lor, în paginile ziarului ***Cuvîntul***, precum şi în alte publicaţii ***(Universul literar, Sinteza)***, de unde le-am extras aici fragmentar, sub titlul *[Itinerar italian]*, spre a ilustra mai pregnant şi mai deplin «experienţele» intelectuale şi artistice pe care le-a consumat atunci Eliade.

Teza de licenţă a fost descoperită de noi, cu mai mulţi ani în urmă, în fondul arhivistic al Universităţii din Bucureşti, cu concursul generos al şefului acestui serviciu, Sanda Trocmaer, căreia îi exprimăm, şi în împrejurarea de faţă, cordiale şi respectuoase mulţumiri.

Înregistrată sub nr. *361* la Facultatea de litere şi filosofie, *lucrarea* lui Mircea Eliade are redactate doar *trei capitole* dintr-un *sumar* mult mai larg, pe care tînărul absolvent îl supunea de asemenea atenţiei *comisiei* de examinare. Spre a întregi imaginea asupra felului în care Mircea Eliade concepea atunci să trateze subiectul ales, transcriem mai jos acest *sumar*, de fapt structura integrală a *Tezei de licenţă*, **păstrată doar într-o redacţie parţială :**

«SUMARUL

Introducere : Metafizica medievală şi naturalismul Renaşterii.
Capitolul *I* : Umanismul, conciliile şi venirea grecilor în Italia.
„ *II* : Restaurarea valorilor antice.
„ *III* : Renaşterea în Spania.

„ *IV* : Filosofia Renașterii în Nord.
„ *V* : Sistemele medii : Cardano, Cusano, Giambattista Porta.
„ VI : Primatul naturii și al experienței ; filosofia și știința ; Leonardo, Galilei.
„ *VII* : Bruno.
„ *VIII* : Campanella și fundamentele filosofiei moderne.
„ *IX* : Machiavelli și individul.
„ *X* : Încheiere.
Apendice : Experiențele religioase și reformele dogmatice în Renaștere.»

Scrisă de mînă, cu cerneală închisă, pe coli comerciale legate între coperți de formatul unui registru, *Contribuții la filosofia Renașterii* prezintă un text curat (probabil copie ulterioară redactării), cu puține intervenții, ezitări sau adăugiri deasupra rîndurilor. În transcriere am conservat formele de limbă specifice autorului și am îndreptat tacit, prin verificare și colaționare cu operele originale, citatele reproduse, ca și numele proprii.

S-a păstrat, în concordanță cu pronunția cultă a epocii în care s-a redactat lucrarea, *sunt* în loc de *«sînt»* și, cum era firesc, *filosofie* pentru *«filozofie»*.

Traducerea citatelor din latină, italiană, spaniolă și franceză (pe care am dat-o în subsolul paginilor) a fost verificată și, unde a fost cazul, îndreptată, de Gh. Ceaușescu, Michaela Șchiopu și Tatiana Enache. Le adresăm cuvenitele mulțumiri.

Spre a diferenția *notele* îngrijitorului acestor texte de *notele* autorului *Tezei* s-au folosit la culegrea lor tipografică corpuri de literă diferite.

Constantin POPESCU-CADEM

CONTRIBUȚII LA FILOSOFIA RENAȘTERII

⟨1928⟩

1. Umanismul, conciliile și venirea grecilor

Efortul filosofiei Renașterii izbutește să stabilească lucid raportul dintre conștiință și natură ; aceasta din urmă înțeleasă ca *obiect* de studiu, iar nu prilej de contemplație, nici de exaltare magică.

Se va vedea în alt capitol maturizarea conceptului de natură, purgarea lui de demonicul medieval, de astralul ocultiștilor, de-a lungul unei serii de gînditori și sciențiați italieni.

Dar, însăși definirea naturii ca obiect fundamental al cunoștinței, ca formă și izvor al științei înseamnă pierderea acelui sentiment metafizic-teologic, al existenței, care valorifica și alimenta creațiile spirituale în evul mediu. Raportul om-natură, ridicat la rang inițial, elimină transcendentalul de puternică tentă mistică, transcendental valorificat și actualizat și promovat cotidian în evul mediu. Pierderea raporturilor directe cu transcendentalul (de fapt, la aceasta se reduce, schematic, filosofia Renașterii) ajunge și mai amplă, cînd, alături de natură și mai prețuit decît el, se ridică conceptul omului ca măsură a lucrurilor.

Originea și evoluția conștiinței individualității umane — de care se leagă suprimarea autorității și exaltarea libertății — în Renaștere va alcătui materialul altui capitol. Coborîrea punctului de sprijin — fără de care nu se poate viețui, nici exista, spiritualicește, adică organizat și ierarhizat —, a[l]

sensului creator de valori (așadar, creator de viață și de opere), dintr-un transcendental într-o valoare *exterioară numai senzualicește* (natura), se continuă prin instaurarea acelui punct de sprijin, acelui nod vital și nisus formativus *, în *conștiința liberă și individuală*. Se cuvine să urmărim, așadar, de la umaniști pînă la Campanella și de la Petrarca pînă la Luther evoluția acestei intuiții și cristalizarea acestei noi dogmatice, care va orienta și susține lumea noastră.

Prin exaltarea gloriei păgîne în locul smereniei evlavioase creștine, Petrarca se distinge ca un precursor al Renașterii, după cum dragostea lui fierbinte pentru codicele antice, respectul adolatru pentru Homer și greci, disprețul împotriva barbarelor versiuni medievale îl înscăunează cel dintîi umanist [1].

Petrarca înțelege că literatura ajunge o nouă putere în lume [2]. Își croiește o viață politică și etică asemenea umaniștilor de mai tîrziu : mobilă, interesată, indiscretă, superficială. E un om modern în indiscreția cu care își cîntă pe Laura și în nepăsarea cu care făcea copii alteia. Cîtă deosebire de sfiiciunea sobră a versurilor și austeritatea moravurilor lui Dante... [3]. Pe cînd Vergilius slugea drept ghid lui Dante în cer — lui Petrarca îi folosește ghid la Napoli, printre urmele ilustre și antice [4]. Aceasta înseamnă mai mult decît o coincidență și traduce mai

* nisus formativus *(lat.)* = efort formativ.

mult decît un fapt. Petrarca descoperă natura. Înțelege unitatea Italiei în sensul *modern*[5]. Deși se mărturisește creștin, e nesăturat de onoruri și chinuit de glorie. E încă la curmezișul drumului. Multe intuiții de ale sale, însă, vor fi reluate de umaniști. De pildă, critica lui Aristotel, cel din traducerile medievale. Îl dezgustă scolastica mai ales pentru barbaria formei. Deși nu e un precursor al spiritului științific, face împotriviri lui Aristot chiar din punct de vedere filosofic. El scrie :

Volsimi, da man manca ; e vidi Plato,
Che, in quella schiera, andò, più presso, al segno,
Al quale aggiunge, a chi dal cielo è dato.
Aristotele, poi, pien d'alto ingegno...[6] *,

dar se înflăcărează pentru Platon, pentru că se apropie mai mult de creștinism. De aceea acuză pe Aristot pentru că : 1) a ignorat creațiunea și providența ; 2) a negat nemurirea, fără de care e imposibilă fericirea. Aceste două învinuiri sunt reluate de Pletone[7].

Cam din aceleași motive, Boccaccio e de asemenea un precursor al erudiției umaniste[8].

În Florența, tradiția fu continuată de Luigi Marsigli (1330—1394) și Coluccio Salutati (1331—1406). Cel dintîi, ținea adunări în mînăstirea Santo Spirito. Mediocru ca pătrundere filosofică — cum erau majoritatea umaniștilor — a rămas mai mult pentru zelul său în studiul anticilor și pentru comentariul trecen-

---

* Mă întorsei spre stînga și-l văzui pe Platon
Care merse în acea ceată mai aproape de semnul
La care ajunge, la acela care e dat de cer.
Apoi pe Aristotel plin de spirit înalt... *(ital.)*

tesc asupra lui Petrarca, al cărui prieten fusese [9]. Salutati era și el aprins admirator al antichității și fecund scriitor, celebru mai mult prin cuvîntările latinești, ajunge secretar al Republicii în 1375 și aduce reale servicii tocmai prin perfecțiunea sa oratorică [10]. Salutati a contribuit la configurația umanismului în raporturile sale cu funcțiunile publice prin faptul că, cel dintîi, dovedește serviciile literaturii pentru politică și promovează cointeresarea literaților cu oamenii statului [11].

Al doilea elev *[sic !]* al lui Marsigli fu Niccolo Niccoli (1368—1437), celebru prin colecțiunea sa de manuscrise, despre care librarul contemporan Vespasiano da Bisticci, cu ale sale *Vite di uomini illustri del secolo XV,* scrie că atingeau numărul de 800, impresionant pentru epocă. Prin el, și prin Bisticci, Florența ajunge centrul literar al Europei. Niccoli imortă eruditi ca Leonardo Bruni, Marsuppini, Poggio etc. [12].

Adunările într-un loc anumit, reuniunile savante și academiile erau un obicei al timpului [13]. Acolo se discutau maeștrii, se comentau descoperirile de noi codice, se transcriau manuscrise. Așadar, «Academia» n-a fost adusă de grecii Bizanțului cum s-a crezut o vreme. Am văzut că augustinianul Marsigli ținea ședințele erudiției la SantoSpirito; în mînăstrirea degli Angioli patrona Ambrogio Traversari (n. 1386) ; reuniuni erau și în casa Medicilor și în villa Alberti și în Studiul florentin care inaugură prin Emmanuele Crisolora, în 1397, elenismul în Italia. Altă caracteristică a umanismului — mai ales a acestei prime generații, mărginită numai la erudiție și filologie — erau călătoriile pentru manuscrise. Descoperirile erau adevărate triumfuri [14].

Papii, tiranii, principii încurajau erudiția și filosofia, chiar cînd atacau — indirect sau pe față — biserica, sau turburau moravurile [15]. În acel veac, toți aveau nevoia de literatură și un discurs erudit, elegant, pur, prețuia cît o bătălie cîștigată [16].

Dar, toată această felurită mișcare, toate aceste studii și descoperiri documentare nu înaintau filosofia. Problemele rămîneau la aceeași poziție petrarchescă, minus argumentul creștin în favoarea lui Platon. Acesta era preferat acum pentru eleganța lui, care îl apropia de Cicero, idealul desăvîrșit al umaniștilor [17].

Literatura predomină ; mai precis, retorica. Dacă evul mediu a păcătuit prin excesul de dialectică și prin deșertăciunea silogismelor, umanismul păcătuiește prin exaltarea formei. Eleganța e premiul cel mare ; supletea, erudiția, varietatea, fecunditatea — idealul oricărui umanist. De aceea, tot ce scriu [ei] e superficial, nesincer, literatură deșartă de simț și de cugetare, grotescă, emfatică. Atacurile antireligioase, polemicile triviale, versurile, descrierile după natură — toate acestea umaniștii le fac nu din efective și torurante convingeri, ci din dorința de a dovedi infinitatea resurselor limbii latine și plasticitatea variată a talentului lor oratoric. Umanismul, în genere, e imoral, aceasta o vom constata cercetînd cîțiva din a doua generație de umaniști [18].

Ceea ce deosebește a doua generație de umaniști de cea dintîi este interesul mai viu pentru studiile filosofice și stăpînirea unei limbi latine mai spontane și, în același timp, mai elegante. Chestiunile gramaticale se transformă în chestiuni filosofice. De schimbarea

aceasta, fecundă pentru Renaștere — deoarece filosofia va lăsa, curînd, pasul științei, la început redusă la fizică și cosmografie — se leagă mai multe fapte: introducerea elenismului în Italia, venirea grecilor, conciliile. Să le cercetăm sumar.

Nu mai stăruim asupra interesului deșteptat la Florența de cursul lui Barlaam calabrezul, pus de Boccaccio profesor de limba greacă, în 1363; nici asupra evoluției sigure pe care au realizat-o structura limbii italiene (deși atît de puțin scrisă) și mentalitatea umaniștilor prin asimilarea frazei grecești. Adevărata istorie a elenismului în Italia începe în 1396, cînd grecul Emmanuele Crisolora ajunge profesor la Studiul florentin[19]. Avu elevi pe cei mai distinși tineri, care ajung mai tîrziu erudiți eleniști. Între alții, celebrul Leonardo Bruni Aretino (1369—1444), traducătorul lui Platon și al *Eticii* lui Aristot, care a obținut un tumultuos succes[20].

Cînd Crisolora veni în Italia, existau traduceri din grecește, dar se începură altele noi, care promovară o mișcare filosofică originală. Cînd grecii veniră la Ferrara, Ugo da Siena le putu ține piept tuturora, fie în Platon, fie în Aristot[21].

De altfel, venirea grecilor la concilii inițiază o formidabilă efervescență, fie filosofică, fie teologică. *Controversia [inter] Graeculos* înseamnă atît ventilarea dialecticii filosofice în adunările prietenești de la Ferrara și Florența, cît și disputa teologică din aulele conciliare. De fapt, conciliile înseamnă mai mult pentru filosofia Renașterii decît umanismul și găsirea codicelor[22].

La concilii, în afară de critica exegetică a textelor, în afară de critica istorică a creștinismului, s-a exer-

citat o extraordinară controversă filosofică. Umanismul, pînă atunci, s-a mărginit la erudiție și compilație. Umanismul fecundat de concilii capătă nuanță accentuat filosofică. La concilii se adunau capetele cugetătoare și talentele cele mai de seamă. Grecii erau covîrșitori. La Basileia (1431) se adunaseră : Gemisto Pletone, Giorgio Scolario, Amirutzes, Bessarion, adversarul lui Marco Eugenico, formidabilul mitropolit al Efesului, și fratele Ion Eugenico, mai puțin cunoscut, dar tot atît de însemnat. Bessarion apără punctele latine, ajungînd mai tîrziu cardinal catolic și singur putu rezista lui Marco Eugenico [23]. Importanța politică a conciliilor — care, ca și Dietele împotriva Imperiului, zdruncinau unitatea bisericii — nu ne interesează aici. Repetăm, însă, că importanța lor filosofică nu a fost, pînă acum, just prețuită. Dintre latini, prea puțini reprezentativi au luat parte la ultimele concilii (la cele dintîi, Enea Silvio și Cusano, după cum vom arăta), temîndu-se de răzbunarea lui Cosimó de Medici. Gemisto Pletone citează pe Ugo Benzo și Pietro Calabro. Giorgio Gemisto (n. Bizanț 1355) [24] era politeist, prin învățăturile maestrului său, evreul Elisseu, zoroastrian și ocultist, care muri ars. Credea că scăparea Greciei e în restaurarea politeismului. La 83 de ani pleacă să ia parte la conciliu, ducînd pe Giorgio Scolario tînăr, care își va face mare faimă după căderea Constantinopolului. Bessarione (n. Trebisonda 1403) era episcop al Niceei cînd veni la conciliu, ajungînd campion al dogmei latine. La început, controversa cu Marco Eugenico era numai religioasă, mai ales în jurul purcederii Sfîntului Duh. Bessarione era unul dintre *aleșii* lui Gemisto. Scolario fusese elevul lui Marco Eugenico

și disputa continuă pe temei filosofic [25]. Giorgio de Trebisonda (n. 1396) veni cu 12 ani înainte de conciliul florentin, ca și Theodor de Tessalonic, care copia codice.

Dintre eruditii umaniști din a doua perioadă se distinge Poggio Bracciolini (n. 1380), călător și elegant compozitor de orațiuni. Asistă și se entuziasmează de martiriul lui Ieronim din Praga, numai pentru că îi amintește morțile eroice din antichitate. Atacă religia și clerul, dar fără intenții serioase — ca mai toate criticile umaniștilor — ci numai ca să-și dovedească resursele latinești și eleganța improvizațiilor. Adevărata icoană a moravurilor timpurilor trebuie căutată în comicii și nuveliștii timpului, nu în scrierile umaniștilor [26].

Sunt vrednice de amintit numai prin violența lor trivială, polemicile cu Filelfo, împotriva căruia scrise *Invectivele* sale. Publică apoi la Roma, sub privirile blînde ale eruditului papă Nicolae V, *Liber Facetiarum,* icoană a curajului stilului și scabrozității insultelor dintre umaniști. La acestea răspunde Valla, cu al său *Antidot contra lui Poggio.* Acest Lorenzo Valla (n. 1407), deși cu multe păcate, e cel mai profund cugetător, cel mai acut critic istoric al începuturilor Renașterii. A intrat și a fecundat toate domeniile științei și literaturii : cu *Eleganțele* inaugură critica istorică, iar cu *Asupra Binelui* și *Dialectica,* critica filosofică ; polemicile din jurul *Donațiunii lui*

Constantin * înseamnă fundamentul metodei critic-istorice. Mai lăsă, apoi, o serie de lucrări minore ; exegeză biblică, recensiunea Vulgatei, discuții în jurul formației simbolurilor etc. [27].

În 1431 apare, însă, cartea lui *De Voluptate,* de pe urma căreia avu destule neplăceri. Erudiția făcea, de-acum, loc spiritului Renașterii. Critica moralei creștine de pe poziția accentuat epicureistă e plină de avînt, de abilitate și de originalitate.

Valla critică morala renunțării, cea stoică și cea creștină. Reabilitează plăcerea, dovedindu-i necesitatea organică. *«Voluptas igitur est bonum, undecumque quaesitum, in animi et corporis oblectatione positum, quod pene voluit Epicurus»* ** (*De Voluptate,* lib. I, cap. 17). Sau : *«Quid magis vitam conservat, quam voluptas ? Ut in gustu, visu, auditu, odoratu, tactu, sine quibus vivere non possumus ; sine honestate possumus»* *** (*De Voluptate,* I, 36). Cinstea, onestitatea, e subjugată valorilor organice. Atacă virginitatea, idealul renunțării creștine : *«Nullum in rebus humanis intolerabilius virginitatem [sic !] tor-*

---

* *Donațiunea lui Constantin,* act apocrif al împăratului Constantin cel Mare, care, după tradiția bisericii catolice, ar fi dăruit acesteia teritoriul pe care s-a constituit apoi statul pontifical. *(n.ed.).*

** Voluptatea, așadar, este un bine, de oriunde căutat, situat în mîngîierea sufletului și a trupului, cam așa cum l-a vrut Epicur. *(lat.).*

*** Ce conservă mai mult viața, decît voluptatea ? Precum în gust, în văz, în auz, în miros, în pipăit, fără de care nu putem trăi ; fără onestitate însă putem. *(lat.).*

mentum est» * (I, 46). Voluptatea e *binele* găsit oriunde, în desfătarea trupului sau a sufletului. Valla purifică noțiunea epicuriană a lui *hedoné,* reducînd-o la o necesitate poruncită de natură. De aceea atacă și monahismul, ca supertiție (I, 44), opunîndu-se dezvoltării firești. Nu e nici o deosebire, sexualicește — așadar, eticește — între soț și amant (I, 39). De fapt, *virtutea* nu e decît *utilul*. Ce înseamnă sacrificiul, dacă murind tu, moare și asociația — cel puțin pentru tine — pentru care te sacrifici ? *«Non quaero satis intelligere, cur quis pro patria mori velit. Tu moreris, quia non vis, ut patria moriatur, quasi vero tibi pereunti non et patria occidat»* ** (II, 2).

Onestitatea, urmărind utilul, trebuie să aibă, așadar, un scop. Onestitatea fără finalitate e un concept absurd omului Renașterii. Aristot și Cicero au pus ca țintă finală gloria, ca și Petrarca, dar gloria e vană (II, 3, 14). Într-adevăr, critica gloriei în opusculul lui Valla e acută și originală. E incapabil să conceapă premiul virtuții în ea însăși. Iată silogismul care îl conduce la identificarea *creației* cu *voluptatea ;* dreptul trăiește din credință și speranță ; speranța e răsplătită în ceruri, aceasta va fi beatitudine, voluptate ; e nevoie de organe carnale cu care [omul] să guste fericirea învierii de apoi, deoarece trupurile morților învie.

---

* Nici un chin nu e mai insuportabil în lucrurile omenești ca fecioria. *(lat.)*.

** Nu caut îndeajuns să înțeleg de ce vrea cineva să moară pentru patrie. Tu vei muri, fiindcă nu vrei să moară patria, ca și cum, într-adevăr, pentru tine care mori, nu va muri și patria. *(lat.)*.

Valla acceptă creștinismul — a cărui credință, crede el, o curăță de superstiții — numai întrucît se apropie de morala epicureică. Și am văzut că, în dialectica *voluptății*, multe virtuți se pot reduce la desfătare trupească [28].

De altfel, Valla afirmă că nu combate religia propriu-zisă, ci ipocrizia practicanților. Ceea ce mărturisesc, de altfel, mulți umaniști — Poggio și Aretino, cu *dialogurile* lor împotriva ipocriților — și, se pare, este un semn al timpului. Necredincioși, sinceri și compleți erau foarte puțini, printre care strălucește Marsuppini. Ceilalți, credem, erau chiar eclesiastici, dar exaltau și actualizau plăcerile [29]. Valla, însă, era departe de a fi un moralist practicant, nu avea, încai, nici consecvențe demne ; imobilitatea lui, interesată, moravurile, dezastruoase — atît de atacate și atît de cinic apărate —, apologia lui Eugeniu IV, pe care o scrie rugînd să fie iertat [30], fac o penibilă impresie. De altfel, întreg umanismul e imoral. Excepții fericite sunt : Salutati, Strozzi, Zembrino da Pistoia, care învață *«non solo lettere, ma costumi»* [31] *, Paolo Fiorentino *«volto alla virtù»* **.

Moralist a fost, în opere, și Filelfo (1398—1481), cu o viață privată scandaloasă, lingușind principii, urînd pe confrați. *Satirele* lui, mult apreciate pe vre-

---

* nu numai literatură, dar și deprinderi de conduită frumoasă. *(ital.)*.

** orientat spre virtute. *(ital.)*.

muri, au cedat interesul *Epistolariului*, unul din izvoarele secolului. *De Morali Disciplina*, la care lucră opt ani, fu tipărită, necompletă, după moartea lui, de către Francesco Robertello. Un sincretism care voia să fie ciceronian, o caracterizează. Disciplina morală consistă în acele virtuți prin care se capătă fericirea civilă : *«Moralis disciplina... his virtutibus constat, quibus civilis felicitas comparatur»* * (lib. I).

Două criterii ale virtuții găsește Filelfo : *dreptatea interioară*, onestitatea, și *lauda*. Dar le topește într-una singură, lauda celorlalți, spunînd că este onest cel care e glorios prin faima populară. *«Virtus est rectus animi habitus, quo et boni sumus et laudamur. Tum enim maxime laudamur, cum ad interiorem virtutis habitum exterior acusserit actio, quem solo virtus recondita prodeat in lucem... virtutes morales ab honestate proficiscuntur... Honestum esse dicimus, quod sit populari fama gloriosum, ut Aristoteli placet...»* ** *(De Morali Disciplina*, lib. I).

Virtutea, așadar, nu în intenție, ci în realizări ; nu în propria conștiință, ci în aprobarea altora. De altfel, poziția aceasta derivă direct din etica greacă ; iar împărțirile eticii în cele patru mari afecte, [sunt] împrumutate după Cicero [32].

---

* Învățătura morală... constă în acele virtuți prin care se pregătește fericirea civică. *(lat.)*.

** Virtutea este starea corectă a sufletului prin care sîntem buni și sîntem elogiați, cînd la starea lăuntrică a virtuții trimite acțiunea exterioară pe care numai virtutea ascunsă o scoate la lumină... Virtuțile morale pleacă de la onoare... Spunem că este onorabil ceea ce este glorios printr-o faimă răspîndită în popor, după cum opinează Aristotel. *(lat.)*.

Ultimul moralist al quattrocentului e Giovanni Pontano (1426—1503), care scrise asupra temelor din etica ciceroniană : *Della Obbedienza, Della Fortezza, Del Principe, Della Prudenza* etc. [33]. Face cel dintîi mare pas în evoluția eticii, despărțindu-se de Aristot, spunînd că *virtutea își are scopul în sine, în căutarea de sine* [34]. Omul singur e capabil de *datorie* (*officium*) ; lîngă datorie, plăcerea, ca umbra de om. Dar, după cum umbra nu e omul, tot așa virtutea nu e plăcere. Nu trebuie să practici virtutea pentru laudă.

Pontano merge și mai departe, căutînd regulile eticii în rituri, obiceiuri, tradiții. Totuși, morala e deosebită de religie [35].

În fragmentele etice ale lui Enea Silvio de Piccolomini, care ajunse papă sub numele de Pius II (1458—1464), se găsesc afirmate și motivate pornirile naturale, ca în Valla. Iată ce scrie tatălui său, în legătură cu copilul avut la Strasburg de la o oarecare Elisabeta, venită din Bretania : «*Non video cur tantoque damnari coitus debeat ; cum natura, quae nihil perperam operatur, omnibus ingenuerit animantibus hunc appetitum, ut genus continuetur humanum*» * *(Epist. XV)*. Și iarăși asupra dragostei naturale : «*Cel care nu a simțit niciodată flacăra dragostei e o piatră, sau o bestie. O știu eu care, pentru dragoste, m-am aflat în mii de primejdii*» *(Epist. CXII)*. Enea Silvio, care a călătorit mult și a descris

* Nu văd de ce trebuie să fie atît de mult condamnat actul sexual, de vreme ce natura, care nu face nimic greșit, a imprimat la nașterea tuturor ființelor această plăcere, ca să se perpetueze neamul omenesc. *(lat.)*.

frumos, e unul dintre acei umaniști care scriau practic, natural, fără să recurgă la reminiscențe clasice [36].

Tot la Roma, secretar la patru papi, dar mort în mizerie, viețui și lucră modestul Flavio Biondo (n. 1388), cunoscut pentru a sa *Roma instaurata* și alte erudite opere de arheologie clasică. Nu fu polemist, de aceea rămase puțin cunoscut, dar era nobil și avea spiritul criticii istorice [37]. Tot la Roma, și profesor la Accademia Romana, lucră Pomponio Leto (1428—1498), entuziast adorator al antichității, ale cărui lecții au răspîndit interesul pentru umanismul critic [38]. Avu neplăceri și trecu chiar prin primejdii din pricina papei Paolo II, care alungase pe erudiți din Secretriat ; dar, ca mai toți umaniștii, își ceru umilit iertare. Lucru ce îl făcu provizoriu — ca să scape de tortură — și Platina, care se răzbună, însă, mai tîrziu, scriind *Vite dei Papi*, în care batjocorea pe Paolo II.

La Napoli se distinge, înaintea lui Pontano, Panormita (n. 1394), celebru prin *Hermaphroditus*, indecent, adulatoriu, facil și superficial. La Ferrara erudiția o adusese Guarino Veronese, iar Mantova adăposti pe Vittorino de Filtre. La Urbino, de asemenea, ducele Ferdinand avea o frumoasă bibliotecă ajunsă mai apoi în stăpînirea lui Cesare Borgia [39].

După cum se vede, erudiția se răspîndea pretutindeni în Italia, iar acolo unde școala umanismului era mai veche, se începeau progresele și reformele filosofice.

Întorcîndu-ne înapoi, la Florența, amintim că Aretino, celebru prin traducerile sale, se vădi ca un precursor al filologiei moderne, afirmînd că italiana

derivă din latina vorbită. Scrise, de asemenea, *Storia di Firenze,* unde se distinge ca un precursor al lui Machiavelli.

Elogiul funebru — erudit, baroc și gol — al lui Aretino îl făcu, ajungînd celebru, Giannozzo Manetti (n. 1386). Studios neobosit, își căpătă renumele de *«memorie eternă»*. Era unul dintre rarii umaniști cu morală actualizată [40]. *De dignitate et excellentia hominis* se încadrează în acea serie de mărturii și exaltări ale omului, specifice Renașterii, pe care le vom analiza în capitolul viitor. Orator neoriginal, filosof gol — numele lui rămîne legat de erudiția sa.

Florența, obîrșia umanismului, își încoronează opera prin acea *Academie Platonică,* însuflețită de Ficino. Despre această instaurare a neoplatonismului, precum și despre puținătatea spiritului critic care o orientează vom scrie în alt capitol.

Încheiere propriu-zisă nu putem face, rămînînd a cunoaște pozițiile la care se oprește gîndirea italiană ieșită din umanism. Lauda omului, a libertății, a științei rămîne încă de cunoscut. Totuși, concluzia pe care o putem deja desprinde e următoarea : umanismul, începînd prin a fi pur filologic, înlocuiește goliciunea decadenței scolastice cu deșertăciune formală ; în a doua perioadă, se descoperă Platon și se încearcă apropierea de creștinism, evitîndu-se, încă, separarea de Aristot ; [perioada] aceasta va ajunge științifică odată cu Telesio ; umanismul fecundat nu numai de restaurarea antichității, ci și de concilii, e superficial, retoric, încercînd o traducere estetică a eticii și politicii, fără să izbutească întotdeauna.

II. Restaurarea și depășirea valorilor antice

Burckhardt scria că singură cucerirea conceptului de om ne-ar fi obligat etern fruntașilor Renașterii italiene [1]. Această laudă a ajuns cu timpul o neînțelegere ; pentru că s-a desconsiderat cealaltă cucerire a Renașterii : spiritul științific, justa înțelegere și ierarhizare a naturii.

Se poate defini Renașterea propriu-zisă așadar, nu cea literară, ci filosofică și științifică, drept o restaurare a valorilor lumii antice, dublată de un element creștin (putința creatoare a spiritului) și de un element cu totul nou : progresul.

Ceea ce constituie configurația spirituală a lumii antice se poate rezuma la conceptul omului și la atitudinea negativă față de D[umne]zeul transcendent și personificat al creștinilor. Vom înțelege în decursul acestui capitol că Renașterea desemnează, în ceea ce privește știința și natura, pozițiile spiritului presocratic (Telesio și Bruno) și numai de la Galilei [înainte] activitatea științei își găsește schelet și presupoziție în matematică.

Omul — stăpîn al pămîntului, liber și înzestrat cu divine însușiri, care va fi exaltat de ultimii umaniști și de reprezentanții Renașterii filosofice, care va inspira pe Campanella — se întîlnește în superbul său primat la neoplatonicienii florentini, mai cu deosebire la Marsilio Ficino [2] și Pico della Mirandola [3]. Cercetîndu-i, scriem una din paginile cele mai însuflețite și mai originale din istoria Renașterii.

Nu vom face aici biografiile celor doi fruntași, nici nu vom relua istoria Academiei platoniciene — atît de bine expusă de Della Torrenici[4] —, nu ne vom opri asupra studiilor orientale și evreilor cabaliști[5] care au contribuit nu cu puțin la crearea atmosferei de tenebros misticism și fantastic sincretism a Renașterii.

Cel ce cunoaște cărțile lui Marsilio Ficino nu mai poate accepta mitul Renașterii care răstoarnă autoritatea și instaurează libertatea de cugetare, care introduce observația, rațiunea, echilibrul, lumina. Ficino e un superb exemplar al Renașterii erudite, dar nu mai puțin departate de cunoaștere liberă, dușman al autorității scolastice, dar partizan al unei noi autorități. Ficino nu putea observa, experimenta, înțelege, dacă nu-l ajuta o reminiscență sau un citat din Platon[6]. Nu este, încă, decît un umanist erudit și sincretist, care în zadar încearcă să filosofeze cu mijloace proprii.

În opera lui principală, *Theologia Platonica,* nu se întîlnește un sistem, o argumentație precisă și strînsă, o dialectică originală. Elemente neoplatonice, augustiniene, mistic-creștine abundă. Ficino oglindește în tratatul său *De vita coelitus comparanda* — superstițiile și teozofia de care nu se mîntuie Renașterea și care se întîlnesc în majoritatea producțiilor contemporane, fie literare, fie filosofice[7]. Aici discută asupra influențelor astrelor, ale pietrelor, ale animalelor ; cercetează virtuțile amuletelor, ale agatei și topazului, ale dinților viperei etc. Iar în cartea a III-a a *Epistolelor* își explică eterna lui melancolie prin faptul că s-a născut în zodia lui Saturn[8].

Alchimia, ocultismul, cabala și teozofia orientală — toate surogate și amestecuri medievale din izvoare alexandrine, traduse de sirieni și arabi, neînțelese și obscurizate cu voință [9], bîntuiau Italia Renașterii, mai ales Florența, unde activa un număr impresionant de savanți evrei. Natura își capătă din nou virtuți magice, demonice, ca pe timpul celui mai aprig ev-mediu. Problema ocultismului și a teozofiei italiene din Renaștere e prea complexă ca s-o neglijăm ; ne vom ocupa mai de aproape cercetînd începuturile științei experimentale în Renaștere, știut fiind că tehnica își are obîrșia în magie [10]. Am pomenit de acest curent ocult teozofizant (adevăratul misticism se întîlnește tot în sînul bisericii [11]) ca să amintim atmosfera de efervescență și eclectism, în care un Landino construia *Oroscopul Religiilor* [12] și anunța că la 25 noiembrie 1484 va fi o mare revoluție creștină (nașterea lui Luther [13]), iar un Niccolo Machiavelli scria că *«questo aere fosse pieno di spiriti, i quali, pietosi ai mortali, li anvertissero con sinistri augurii dei mali che loro soprastavano»* [14] *.

Sistemul lui Marsilio Ficino se poate rezuma astfel : există două suflete în om, unul *senzitiv («a treia substanță»),* altul *intelectiv,* insuflat de creator. Acesta e specificul omenesc, microcosmos cu puteri de extaz și cunoaștere nemijlocită a creatorului (Plotin, Porfir). Dumnezeu, ființa supremă, e *Unitatea.* El nu intră în contact direct cu natura, ci prin intermediul îngerilor [15]. După cum se vede, neoplatonis-

---

* Acest văzduh este plin de duhuri, care, milostive față de muritori, îi avertizează cu preziceri sinistre de nenorocirile care-i amenință. *(ital.).*

mul, extazul și emanantismul plotinian, misticismul alexandrin au contribuit la sistematizarea lecturilor și intuițiilor filosofice ale lui Ficino. El nu se interesă, nu putea să se intereseze, de «natura» științei, de omul propriu-zis, de știință. Deși platonician entuziasmat și idolatru, socotea perfectă religia creștină și se îndoia dacă ar putea pieri vreodată [16] (ceea ce nu se petrece cu fruntașii Renașterii științifice, care recurgeau la doctrina dublului adevăr numai de teama Inchiziției).

După cum nu s-a putut sustrage timpului în ceea ce privește sincretismul și teozofia tot așa nu s-a putut sustrage ideilor de înălțare a omului, idei care circulau în Renaștere. În *Comentariul asupra «Banchetului» lui Platon* [17] se întîlnesc pasagii de laudă [a] puterilor și geniului omului. Așa, de-o pildă: discursul IV, în special cap. III; cap. IV, VIII din discursul VI, laudă omul pentru sufletul său nemuritor și posibilitățile sale de evoluție spirituală, pînă la contopirea cu D[umne]zeu. Dar, texte mai precise asupra acestei chestiuni se întîlnesc în *Theologia Platonica* (pe care nu o cunosc direct[18]) : *«...homines artium innumerabilium inventores sunt, quas suo exsequuntur arbitrio : quod significatur ex eo, quod singuli multas exercent artes, multas et diuturno usu sunt solertiores»* * (*Theol. Plat.* XIII, 3) și alt pasagiu, din acelaș capitol și acelaș paragraf, care prelude pe

---

* ...oamenii sînt născocitori ai nenumăratelor arte, pe care le îndeplinesc după bunul lor plac : lucru care își dobîndește semnificația de la aceea că ei singuri exercită multe arte, iar în privința multora sînt mai iscusiți printr-o folosință de lungă durată. *(lat.)*.

Da Vinci: *«Terram calcat, sulcat aquam, altissimis turribus conscendit in aerem, ut pennas Daedali vel Icari praetermittam. Accendit ignem, et foco familiariter utitur et delectatur praecipue ipse solus...»* *.

În Pico della Mirandola multe texte întăresc spusa noastră, anume că din neoplatonismul florentin s-a inspirat Campanella scriind *Della possanza dell'uomo*. Însăși activitatea prințului, pînă la retragerea lui în vila din apropierea Florenței, semn al unui misticism acut, e o pildă pentru exaltarea puterilor omului. Dacă mitul enciclopediei tînărului mirandolian e grotesc, munca lui covîrșitoare și efortul către un echilibru sintetic al tuturor filosofiilor păgîne, a teologiei creștine și esoterismului oriental ilustrat prin cabală [19] — impresionează și convinge; într-adevăr, scriind *De hominis dignitate* (1487), Pico della Mirandola nu făcea decît să traducă în propoziții generale o experiență intimă și îndelungată.

Nu încercăm a expune aici pe larg sistemul filosofic al lui Pico [20]. Vastă încercare de sinteză, alimentată de izvoare păgîne și teozofice, însuflețită de prezența unui Elia del Medigo, unui Ficino sau Lorenzo dei Medici, filosofia lui Pico, în *elementele și pozițiile ei originale*, e anevoie de surprins. Opera lui — alcătuită din *De hominis dignitate, Apologia* (1487), *Heptaplus* (1489), *De Ente et Uno* (1492),

* Calcă pămîntul, brăzdează apa, se înalță în văzduh de pe turnurile cele mai înalte, ca să nu mai pomenesc de aripile lui Dedal și ale lui Icar. Ațîță văpaia și se folosește de vatră în chip familiar și se desfată mai ales el însuși. *(lat.)*.

In orationem dominicam expositio, In Astrologiam (1493) — se poate rezuma la încercarea de a curăți sistemele filosofice și religioase precedente de zgura ignoranței și a le conduce la primordiala formă, la inițiala *unitate*. Revelația s-a făcut oamenilor printr-un sistem mai mult sau mai puțin emanantist. Adevărul fiind *unul*, știința și filosofia și religia trebuie să corespundă. Conceptul de *armonie* spirituală se proiectează *cosmic* și-și capătă siguranță în *matematică*. Viziunea universală a lui Pico e un dinamism muzical, așadar matematic, amintind pe Pitagora, David, Virgilius și alte temperamente muzicale [21]. Pico e împotriva *geometriei*, care e spațială și statică — pe care o opune *aritmeticii*, mișcare și succesiune. *Numărul* e oglinda echilibrului cosmic, așadar cheia viitorului, taină ce poate fi descifrată prin cabală. Există un *ritm universal*, căruia îi corespunde numărul ; revelațiile se pot face «per numeros» *. De aici simpatia lui Pico pentru pitagoricieni și pentru *kabală*. Căutarea armoniei în filosofiile cele mai disparate o face în *De Ente et Uno*. *Heptaplus* afirmă că armonia e o lege cosmică, iar intelectul trebuie s-o respecte în producțiile sale. Legătura cu *Timaeus* ** este evidentă și lesne explicabilă, cuprinzînd suma elementelor pitagoriciene din *dialogurile* platonice.

În prima perioadă a activității sale filosofice, Pico avea și mărturisea simpatii pentru *astrologie*.

---

* prin numere *(lat.)*.

** Timaios din Locri, secolul VI î.e.n., filosof, discipol al lui Pitagora. Platon și-a intitulat unul din dialoguri *Timaios*. *(n. ed.)*.

Ele se datorau, de altfel, influențelor curții și ale lui Ficino, entuziast adept al astrologiei [22]. După închisoarea din Franța, după crizele lui mistic-catolice, după legătura cu Savonarola, își schimbă ideile și scrise *Disputationes*, împotrivă-le [23]. Pico nu combate astrologia radical, punînd sau cerînd în loc *experiența*. Spiritul Renașterii nu se maturizase încă. El combate astrologia pentru că *«fu sempre avversata dai filosofi, ripudiata dal senso comune, condannata dall'autorità civile e religiosa»* *. A doua obiecție era: astrologia e puțin filosofică și suprimă legile logicii [24]. Nu astrologii sunt insuficienți, ci însăși astrologia e o eroare. Zodiacul nu există ca atare, nu e o realitate, ci arbitrar construit de oameni.

La toate aceste împotriviri, astrologii au răspuns, iar printre ei se distinge Giovanni Pontano [25].

Pico nu accepta să se răpească omului, prin astrologie, *libertatea*. Părerea lui despre om se apropia de aceea a lui Mercur: *«Magnum, o Asclepii, miracullum est homo»* **. Dumnezeu a pus în mîna omului propriul său destin, l-a făcut să fie sieși creator *(sui ipsius quasi arbitrarius honorariusque plastes et fictor)* ***. Omul cuprinde în sine Universul, e un micro-cosmos. O spune în *Heptaplus*:

---

* ...fu mereu urîtă de filosofi, repudiată de inteligența comună, condamnată de autoritatea civilă și religioasă. *(ital.)*.

** «O Asclepios, ce mare miracol e omul [!]». *(lat.)*.

*** aproape ca un modelator și plăsmuitor voluntar și glorios al lui însuși. *(lat.)*.

«Nam si homo est parvus mundus utique mundus est magnus homo, hinc sumpta occasione, tres mundos, intelectualem, caelestem et corruptibilem, per tres hominis partes, aptissime figurat» * (p. 61). Omul cuprinde în sine o infinitate de posibilități [26]: *«Id quid esse aliud potest, quam quod hominis substantia omnium in se naturarum substantias et totius universitatis plenitudinem re ipsa complectitur?»***. *(Heptaplus,* V, 6). Sau mai departe: *«...quia in se ipso ita verae rerum substantiae perfectionem totam unit et colligit; ita et homo... ad integritatem suae substantiae omnes totius mundi naturas corrogat et counit»* ***. *(Heptaplus,* V, 6). Sunt și alte elemente ale spiritului Renașterii în tumultuoasa operă a lui Pico. De pildă, în epoca misticismului sincer și complet, cînd socotește Tăcerea singură favorabilă adorării lui Dumnezeu [27], concepe o morală religioasă fără răsplată: *Servire illi, nihil cogitando de*

* Căci dacă omul este o mică lume, negreșit că lumea este un om mare. De aici folosind prilejul, își imaginează în modul cel mai potrivit trei lumi: cea intelectuală, cea cerească și cea coruptibilă, pe care le figurează cel mai bine prin trei părți ale omului. *(lat.).*

** Ce altceva poate fi acest lucru, decît că substanța omului cuprinde și plenitudinea întregului univers prin lucrul însuși? *(lat.).*

*** ...fiindcă unește și leagă astfel în sine însăși toată perfecțiunea adevăratelor substanțe ale lucrurilor; astfel și omul... strînge și contopește spre integritatea substanței sale toate elementele întregii lumi. *(lat.).*

praemio aut mercede *. Preludiu al gratuității actului moral, care își găsește satisfacerea în sine, pe care îl vom întîlni la mulți gînditori ai Renașterii, apoi la Spinoza: *«Beatitudo non est virtutis praemium, sed ipsa virtus»* ** *(Eth.* V, 42). La Pico, morala activă e o morală religioasă, e actualizarea valorilor și imboldurilor creștine. Dar, Renașterea va izbuti să disocieze morala de religie, creînd o morală *laică*. Tot o influență a filosofiei creștine e *cunoașterea prin dragoste*, așa cum aflăm dintr-o scrisoare către Poliziano: *«fără dragoste orice cercetare e zadarnică și deșartă orice stăpînire»* [28]. Ne amintim de Sf. Francisc: *«l'uomo sa in quanto opera»* ***.

Asupra lui Platon și Aristot — poziții care pot clasa un gînditor al timpului — Pico are următoarele păreri: *«Riguardo ai miei studi, ti dirò che ho deviato un poco da Aristotile, però non sono disertore, ma com'egli dice, esploratore. Mi sembra tuttavia, ti diro il mio pensiero, di trovare due cose in Platone: un'omerica elequenza che si eleva su un'esposizione prosaica, e una somiglianza di pensiero con Aristotile, massime se si considerino da un punto di vista più elevato; cosi che se si guarda alle parole non si dà nulla di più contrario, mentre*

---

* Să slujești aceluia, negîndindu-te la plată sau la recompensă. *(lat.)*.

** Beatitudinea nu este răsplata virtuții, ci virtutea însăși. *(lat.)*.

*** omul știe în măsura în care acționează *(ital.)*

se al senso, nulla di più concorde» * (scrisoarea către Hermolaus Barbarus) [29]. Text care întărește cele scrise de noi sus, asupra conciliației.

Pico della Mirandola, deși a murit tînăr, a lăsat în urma-i sinteza experiențelor și maturizării filosofic oculte. Activitatea lui s-ar fi îndreptat apoi către o carieră de predicator catolic, nu departe de aceea a lui Savonarola (Semprini). Itinerariul său poate fi cam astfel trasat : Aristotel și comentatorii arabi, apoi Platon și neoplatonicii, cabaliștii evrei și pitagoricienii, mai departe esoterismul oriental, teoria armonică a Cosmosului și a inteligenței, conciliația universală, apoi experiența mistică tot mai pronunțată, pînă la orația mentală, completată de o apologetică ce se putea schimba în activitate prozelitistă. Pentru noi, Pico e interesant întrucît oglindește efervescența spirituală — departe încă de decantare — a Renașterii setoasă de o nouă *enigmă* (proiectată în Orient) ; și întrucît e conștient de valoarea, [de] substanța divină a sufletului și [de] libertatea omului.

* Cît despre studiile mele, îți voi spune că m-am îndepărtat puțin de Aristotel, dar nu sînt un dezertor, ci, cum zice el, un explorator. Mi se pare totuși, îți voi mărturisi gîndul meu, că întîlnesc la Platon două lucruri : o elocință homerică ce se înalță pe o expunere prozaică și o similitudine a gîndului cu Aristotel, mai cu seamă dacă se iau în considerație dintr-un punct de vedere mai elevat, astfel încît dacă te uiți la cuvinte nu se oferă nimic mai contrariu, în timp ce (dacă privești) la sens nimic mai concordant. *(ital.)*.

Omul și *libertatea* sunt concepte descoperite și în alți umaniști tîrzii, și în fruntașii sau chiar numai pionii Renașterii. Vom cerceta fugar cîteva texte reprezentative, rămînînd a completa profilul anumitor gînditori, mai jos pomeniți, în alte capitole.

Am văzut că Pontano, în tratatul său *De prudentia* (1496) e socotit de Fiorentino cel dintîi care a căutat virtutea pentru sine, iar nu pentru răsplată [30]. Gentile socotește, dimpotrivă, pe Pomponazzi cu al său tratat *De immortalitate animi* (1516) creator al conceptului libertății virtuții [31]. Premiul poate fi sau nu poate fi ; nu e indispensabil. Adevărata răsplată nu poate fi decît virtutea însăși. Astfel, Pomponazzi — asupra căruia vom reveni — conclude : *«Quod studiose operans, non expectans praemium aliud a virtute, longe virtuosius et magis ingenue videtur operari quam ille, qui ultra virtutem praemium aliquod expectat ; quique fugit vitium ob turpitudinem vitii, non propter timorem poenae debitae pro vitio, magis laudandus videtur quam qui evitat vitium propter timorem poenae»* *... *(De imm. an.*, cap. XIV) [32].

Glorificarea omului și a științei își va găsi coronamentul în Galilei (I giornata : *«...quanto grande*

* Fiindcă lucrînd cu stăruință, neașteptînd altă răsplată decît virtutea, se pare că acționează în chip mai virtuos și mai nobil decît acela care așteaptă vreo răsplată dincolo de virtute ; iar cine fuge de viciu din cauza rușinii viciului, nu de teama datorată pedepsei pentru viciu, pare că e mai de lăudat decît cel care ocolește viciul de teama pedepsei... *(lat.).*

sia l'acutezza dell'ingegno umano...» *) și în Campanella, *Del senso delle cose,* lib. III, cap 25. Cum aceste cugetări depășesc cadrul capitolului, amînăm analiza largă a concepției lor despre umanitate și știință. Ne mulțumim cu spicuiri.

Galilei adesea laudă spiritul omenesc, dar adesea se mărturisește prea neputincios pentru a cuprinde *infinitatea* naturii și a științei. *«Estrema temerita mi è parsa sempre quella di coloro che voglion far la capacità umana misura di quanto possa e sappia operar la natura...»* ** spune Sagredo in *Dialogo dei massimi sistemi.* Iar, tot acolo, scrie : *«Io sono molte volte andato meco medesimo considerando... quanto grande sia l'acutezza dell'ingegno umano»...****.

Campanella e mai exaltat și mai direct. Spicuiesc din mai sus-citatul capitol al cărții *Del senso delle cose.* Omul se naște slab și gol și stăpînește toate animalele, folosește carnea și pielea lor : *«E nuota in mare, vola in aria come Dedalo, corre per terra con li piedi suoi e d'animale, e tutto il mondo cammina, per acqua vincendo l'onde superbissime e i fieri venti, come signore del mare»...*****. Metalele

---

* ...cît de mare e agerimea minții omenești... *(ital.).*

** Mi-a apărut întotdeauna o extremă cutezanță aceea a celora care vor să facă din capacitatea omenească măsura a ceea ce poate și știe să facă natura. *(ital.).*

*** De multe ori am chibzuit în sinea mea... cît de mare este agerimea minții omenești. *(ital.).*

**** El înoată în apă, zboară în văzduh ca Dedal, aleargă pe pămînt cu picioarele sale și cu cele de animal, peste tot pămîntul merge, biruind pe apă talazurile trufașe și vînturile sălbatice, ca un stăpîn al mării. *(ital.).*

îl slujesc, arborii, fructele, animalele îi sînt sclavi. Nici un locuitor al pămîntului nu i se compară. Știința lui îl apropie de Dumnezeu, mai ales astronomia [33]. În alte pasaje, mai cu deosebire în *Poesie* — a căror excelentă ediție a dat-o Gentile — se întîlnește lauda omului. În *Anima immortale* : *«Di cervel dentro un pugno io sto, e divoro / tanto, che quanti libri tiene il mondo, / non sazian l'appetito mio profondo. / Quanto ho mangiato ! e dal digiun pur moro !»* * [34].

În *Del senso delle cose* (lib. II, cap 25) se laudă curajul și potențele omului, care depășește natura, afirmîndu-și superba independență : *«Ma noi veggiamo che l'uomo non si ferma sotte la natura degli elementi, e del sole e della tera ; ma molto più sopra loro intende, desidera ; separa, più che nullo effetto loro, altissimi effetti... Ecco che quando l'uomo va cogitando, pensa sopra il sole, e poi sopra, e poi fuori del cielo, e più mondi infinitamente, come escogitano pure gli Epicurei...»* **. Campanella afirmă că virtutea își e suficientă, iar binele e natural.

---

* Stau într-un pumn de creier și devorez / atît, încît cîte cărți deține lumea, / nu-mi mulțumesc apetitul meu adînc. / Cît am mîncat ! și totuși mor de foame ! *(ital.)*.

** Dar noi vedem că omul nu se oprește sub natura elementelor și a soarelui și a pămîntului ; ci mult mai mult se întinde și năzuiește și speră mai mult decît vreun efect al lor, efecte foarte înalte. Iată că atunci cînd omul cugetă, se gîndește la sine, și apoi deasupra, și apoi în afara cerului, și apoi la lumi la nesfîrșit, așa cum își imaginează și epicureii. *(ital.)*.

În *Atheismum triumphatus*: «... *bonum erit operari bonum secundum naturam... Ecce ergo quia boni sunt beati undequoque*» *, iar în *Poesie*:

La coscienza d'una bontà vera
basta a far l'uomo beato; ed infelice
la finta ed ignorante, ancor ch'altèra...
Seco ogni colpa è doglia, e trae la pena
*nella mente o nel corpo o nella fama.*** [35]

Astfel fiind «demnitatea omului», atributul său vital va fi *libertatea*. Nimeni altul n-o putea cînta mai bine ca prizonierul Campanella [36]:

— *Libertà, signor, bramo*; —
e tu pur non m'ascolti,
ma vogli gli occhi altrove. ***

Cîteodată, Campanella nu păstrează aceeași părere excelentă despre *om*. Schimbările trebuie înțelese prin depresiunile lui, urmînd unor perioade de exaltare. De altfel, pesimismul lui își are originea în neputința cunoștinței. Oamenii sunt «*Sicut vermis in ventre hominis, qui totum ignorat hominem, et*

* ...un lucru bun va fi cînd se realizează binele în conformitate cu natura... Iată, așadar, fiindcă sînt buni, sînt fericiți pretutindeni. *(lat.)*.

** Conștiința unei bunătăți adevărate / ajunge pentru a face omul fericit ; iar prefăcuta bunătate / nefericit și ignorant, care pe deasupra îl și corupe... / În sine orice vină este o durere, și atrage pedeapsa / în suflet, sau în trup, ori în reputație. *(ital.)*.

*** Libertate, stăpîne, doresc ardent — / Dar tu nu mă asculți / Și-ți întorci ochii în altă parte. *(ital.)*.

*statum suum, et seipsum»**. (*Metaph.* I, cap. I, art. 6, p. 6)[37]. Totuși, trăiește o epocă nouă, cu vaste orizonturi și necuprinse făgăduinți. Scrie lui Galilei: *«Queste novità di verità antiche, di novi mondi, nove stelle, novi sistemi, nove nazioni, etc. son principio di secol novo»*** [38].

Campanella înțelege valoarea *științei experimentale*, prin care, de fapt, se împlinește revoluția, schimbarea lumii. Către Antonio Querengo scrie: *«Ecco dunque il diverso filosofar mio da quel di Pico. Ed io imparo più dall'anatomia d'una formica o d'una erba (lascio quella del mondo mirabillissima) che non da tutti li libri che sono scritti dal principio de'secoli sin a mò»*[39]***... Natura, revelată prin observație, iar nu prin autoritate — izvor de la care mulți îndeamnă să se adape, dar prea puțini realizează ceea ce îndeamnă... De altfel, conceptul grandios al omului nu e pe de-a-ntregul o cucerire a Renașterii. Dante, Psalmistul, Lactantiu, Ovidiu, Cicero l-au intuit și exprimat [40].

---

* Întocmai ca viermele în pîntecul omului, care ignoră cu totul pe om și starea lui și pe sine însuși. *(lat.)*.

** Aceste noutăți despre adevăruri antice, despre lumi noi, despre stele noi, sisteme noi, despre națiuni noi etc. sînt început de secol nou. *(ital.)*.

*** Iată deci acel divers a filosofa al meu față de cel al lui Pico. Eu învăț mai mult din anatomia unei furnici sau a unui fir de iarbă (las la o parte pe acele ale lumii miraculoase) cît nu oferă toate cărțile scrise de la începutul secolului pînă acum. *(ital.)*.

*
* *

Continuăm revelarea acestui concept în cărțile Renașterii sub forma și în împrejurările proprii [41].

Giambattista Gelli, în al său *Circe*, dedicat lui Cosimo de Medici, scrie: *«In potestà de l'uomo è stato liberamente posto il potersi eleggere quel mondo nel quale più gli piacer vivere, e quasi come un nuovo Proteo transformarsi in tutto quello che egli vuole»* * ... [42] Omul, creator al lumii sale, ca spirit ce plăsmuiește, trăind, istoria — își găsește admirabile ecouri în Bruno, îndeosebi *Cena de la Ceneri*, asupra căreia ne vom opri aiurea. Un precursor al lui Bruno poate fi socotit Cesare Cremonini [43].

Nobilul — cum arătase dialogurile umaniștilor — nu se naște, ci se autocreează. Platina scrisese în *De vera nobilitate*: *«... nobilitatem... quae toto ex animis nostris pendet»*...** Dar adevărata conștiință de sine a nobilității geniului omenesc, afirmat prin muncă și virtute, se întîlnește în acel prodigios spirit al Renașterii care a fost L. B. Alberti: *«Eccita in te la tua virtù... La mente nostra sarà sana quando la varremo esser sano»* ***, scrie în *Della tranquilità dell'anima (Op.* vol .I, p. 113).

Împotriva norocului scrie Alberti admirabile pagini în ale sale *Opere volgari*, editate de Bonucci [44].

---

* A stat în puterea omului bine situat să-și poată alege acel mod în care îi place mai bine să trăiască și aproape ca un nou Proteu să se transforme în tot ceea ce vrea. *(ital.)*.

** nobilitatea... care depinde în exclusivitate de sufletul nostru. *(lat.)*.

*** Provoacă în tine propria-ți virtute... Mintea noastră va fi sănătoasă, cînd o vom considera că e sănătoasă. *(ital.)*.

împotrivire pe care o găsim și în Machiavelli : *«La fortuna dimostra la sua potenza dove non è ordinata virtù à resistere»* * *(Principe*, Cap. 25), și în Guicciardini. Gentile a arătat, însă, cu lux de amănunte și comentarii sugestive că conceptul omului intră în speculația filosofică datorită lui Giannozzo Manetti (1386—1459) cu al său tratat *De dignitate et excellentia hominis* (1425) [45]. În cartea a II-a vorbește despre superioritatea și destinul omului ; iar a IV-a refutează doctrinele antice și moderne asupra mizeriei vieții și prețuirii morții. Răspunde și papei Inocentius III, autor al opusculului *De miseria humanae vitae*. Manetti se împotrivește celor disperați de moarte și de scurtimea vieții. Moartea trupului se datorește păcatului, dar păcatul l-am voit noi, oamenii. Ș-apoi, desfătările întrec, în viață, durerile. Fiecare simț e izvor de desfătări. Dar imaginația, judecata, memoria, inteligența, antidote împotriva durerilor pe care ni le impune natura ?... Murdăriile omului nu sunt dezolante, pentru că nu sunt fructele sale. Scurtimea vieții ? Atît trebuie omului ca să-și ajungă rostul. Viziunea cerească a lui Manetti nu face pe om să piardă gustul vieții pămîntești. Omul poate mînui orice artă vrea.

Manetti expune cinci argumente pentru dovedirea nemuririi sufletului, dintre care patru vor fi reluate de Campanella. Urmează lauda posibilităților spiritului omenesc : arta, astronomia, teologia, limbajul. Limba, ca și scrisul, nu sunt daruri naturale, ci creațiile omului. Pentru Manetti, ca și pentru Campanella, domnia omului e încă un dar ceresc. Pentru

---

* Norocul își dovedește forța acolo unde virtutea nu e constituită să-i reziste. *(ital.)*.

Bacon, o urmare a activității sale științifice, raționale.

Cu Bacon, ne antrenăm în discuții străine acestui capitol. Deși una din depășirile omului antic a fost spiritul științific și experiențele fizice stabilite pe matematică. Bacon ne silește să reluăm firul gîndirii științifice în Italia, studiind pe acel Bernardino Telesio asupra căruia scrie atîtea rele și atîtea laude. De unde, la p. 94 și urm. a lui *De Principiis atque Originibus* expune refutînd pe Telesio, la pag. 114 scrie : «*De Telesio autem bene sentimus atque eum ut amantem veritatis et scientiis utilem et nonnullorum placitorum emendatorem et novorum hominum primum cognoscimus...*» *. Iar de Telesio se leagă o serie de probleme care nu pot fi soluționate în acest capitol.

Bacon, apoi, aduce în discuție reformele logice ale Renașterii, care încep cu Occam [46]. Și necesită, în același timp, cunoașterea supozițiilor metafizice ale lui Bruno — existența particularului ca singură realitate actuală ; imanența formei în materie și valoarea materiei, — finitul obiect al filosofiei ; evoluați științei umane (*Della causa*, p. 215 ; *Eroici Furori*, p. 443, ed. Gentile, Bari, Laterza) — pe care se sprijină *Novum Organum* [47].

Iată pentru ce toate aceste discuții vor alcătui subiectul unui alt capitol, închinat logicii și experienței științifice din Renaștere, pînă la Galilei, singurul desăvîrșit [48].

---

* Despre Telesio, pe de o altă parte, avem o părere bună și îl cunoaștem pe el ca pe un iubitor al adevărului și folositor științei și corector al unor opinii și primul dintre oamenii noi. *(lat.)*.

III. Renașterea filosofică în Spania

Mitul Inchiziției a împiedicat multă vreme ca mișcarea filosofică și științifică din Spania să fie apreciată. Se credea — sub insinuările savanților protestanți — că orice ferment de liberă meditație și personală sistematizare filosofică a fost ucis odată cu înscăunarea S[fîn]tului Oficiu. Adevărul este altul. Cercetările lui Menéndez Y Pelayo[1] au dovedit că : *«La intolerancia religiosa no influyó poco ni mucho en las ciencias que no se rozaban con el dogma»* * *(La ciencia española*, vol. I, p. 235). Afirmația următoare este și mai surprinzătoare : *«No encuentro en los „Indices Expurgatorios" más obras de filósofos ibéricos notables que las de Huarte y doña Oliva, y éstas sólo para borrar frases muy contadas. Exceptuando al Brocense y Fray Luis de Léon, en cuyos inicuos procesos influyeron otras causas, no hallo pensador alguno español perseguido por el Santo Oficio...»* ** *(op. cit.* I, 15).

---

* Intoleranța religioasă nu a avut influență, nici puțină, nici multă asupra științelor care nu corespundeau dogmei. *(span.)*.

** Nu întîlnesc în „Tabelele cărților interzise" mai multe opere ale filozofilor iberici de seamă decît pe ale lui de Huarte și pe ale donei Oliva și acestea numai pentru a li se șterge foarte puține fraze. Exceptînd pe Brocense și pe Fray Luis de Léon, ale căror procese nedrepte au influențat alte cauze, nu găsesc vreun cugetător spaniol prigonit de Sfîntul Oficiu... *(span.)*.

Așadar, nu Inchiziția a fost aceea care a suprimat gîndirea filosofică în Spania. Lucrul este cu atît mai evident cu cît nu se poate vorbi despre o suprimare, despre o anulare a specificului filosofic iberic. Din fugara reconstituire pe care o vom încerca mai jos se va cunoaște o serie de capete gînditoare spaniole care nu cu puțin au contribuit la Renaștere — pe care o socotim prea italiană și prea engleză.

Filosofia spaniolă [2] de la origini prezintă un caracter propriu : *pasiunea de conciliație între Platon și Aristot.*

Acest caracter armonizator — de altfel comun în evul mediu ultim și la începuturile Renașterii — începe cu Seneca [3], se continuă în Avicebron [4] (cartea *Fluente de la vida)*, Raymond Lull, se întîlnește în *Diálogos de amor* ale lui Leon Hebreo și în *Los Nombres de Cristo* ale lui Fray Luis de Léon — ca să nu pomenim pe acei gînditori asupra cărora ne vom opri în paginile de față și din ale căror opere vom cita texte reprezentative.

Încă din sec. XIII Spania a contribuit prin Lull la polemica împotriva arabilor. Profilul spiritual al celebrului *doctor barbatus et illuminatus* nu e lipsit de interes, de originalitate și vigoare. Nu e locul aici să stăruim asupra sistemului *lullian*, nici asupra influențelor sale în Renaștere. Remarcăm numai cîteva caractere platonizante [5]. Așa, de o pildă, în *De auditu Kabbalistico* scrie că filosofia platoniciană e o necesară introducere în Kabală. Iar, în *Arborele științei*, se găsește această aserțiune : «*Ideea în Dumnezeu este ființă sau obiect veșnic. Și această Idee în Dumnezeu este însuși Dumnezeu. Ideea în timp este ase-*

mănarea Ideii eterne și această Idee sau asemănare e creată în „creatură“».

Caracterul realist și platonic al logicii lui Lull n-a scăpat discipolilor. Dintre aceștia, vrednic de atenție e Antonio Raimundo Pascual [7], deși scrie peste cinci veacuri. Curajul sintezei lui Lull reapare în secolul XV, cu *Theologia Naturalis* a lui Raimundo Sabunde, traducătorul lui Montaigne, un adept al metodei experimentale, cum se va vedea mai jos.

Nu se pot uita traducerile filosofice după originalul arab începute sub și din inițiativa episcopului Toledei, Raimundo [8], mare cancelar al Castiliei de la 1130—1150. De aici, din colegiul de tălmaci — în fruntea căruia se află arhidiaconul Dominique Gondisalvi — se răspîndesc versiunile latinești ale filosofilor arabi. De fapt, traducerile platonice și aristotelice, ca peste tot în Europa Renașterii, desemnează elementele mișcării filosofice originale. *«Primul scriitor spaniol despre care se știe că a tradus, deși nu direct, cîteva din dialogurile platonice, e castelanul Pedro Diaz de Toledo»* [9]. Traducerile, la sfîrșitul veacului XV, erau abundente, în cea mai elegantă latinească. Erau reluate toate textele ; se disprețuiau vechile și barbarele versiuni. Platon nu era încă gustat. Filosofia platonică se populariză în Spania după reînființarea Academiei florentine. Vom vedea că, deși iubit și respectat, Platon nu a cîștigat — ca în Italia — o precipitată supremație. Dimpotrivă, interesul pentru Aristot mergea crescînd. Chiar

scienţiaţii, adversari ai peripatetismului, nu priveau cu simpatie *«fantastica lume ideală»* a lui Platon. Aşa, de pildă, Gomez Pereira (precursor al lui Descartes şi iniţiatorul doctrinei psihologice) combate pe Aristot, dar nu toleră nici pe Platon, nici pe platonizanţi, nici pe Augustin. *Fizica* lui Pereira era împrumutată de la Democrit.

Dar, să ne reîntoarcem la aristotelicii spanioli şi la *Academia aristotelică*, stabilită de Diego de Mendoza şi alţii în timpul Conciliului de la Trenta [10]. Sufletul Academiei era elenistul Juan Paiz de Castro, preocupat de o revizuire generală a textelor lui Aristot. Iată ce scrie prietenului său Zurita, în 1547 : *«Tengo los textos de Aristóteles más correctos que los ha tenido hombre de ochocientos años a esta parte. Tengo todo cuanto se ha impreso de comentarios griegos. Allende de ésto voy juntando a Aristóteles con Platón, y Platón con Aristóteles»* *. Ca să pregătească sinteza aceasta, se înconjură de toţi comentatorii platonicieni şi peripateticieni.

Aceeaşi operă o încearcă prodigiosul Fernando de Córdoba, stabilind paralelă între cei doi filosofi, şi făcînd apologia lui Platon [11]. Un efort de conciliere caracterizează şi ultimele opere ale lui Francisco Valles, mai cu deosebire *Philosophia Sacra ;* dădu, totuşi, predominanţa lui Aristot ; se întîlnesc şi reminiscenţe pitagoriciene. Luis Vives contribuie

---

* Sînt în posesia textelor lui Aristotel mai corecte decît le-a avut omul de opt sute de ani în această parte. Deţin tot cît s-a tipărit de către comentatorii greci. Dincolo de aceasta, caut să pun de acord pe Aristotel cu Platon şi pe Platon cu Aristotel. *(span.)*.

efectiv la înțelegerea reciprocă a acelor doi fruntași greci, știind să acorde fiecăruia valoarea reală a operei și a stilului. «*Primus omnium Plato scripsit eleganter suave multa et docte, sed ad docendum discendumque parum accomodate : Aristotelis omnia ordinem et formam habent institutionis ac disciplinae*» * [12]. Tot Vives scrie energice diatribe împotriva filosofiei arabe, îndeosebi averoiste, care împiedică — prin texte barbare — contemplația naturii [13].

Melchior Cano, în *De Locis Theologis*, mărturisește că asupra nemuririi sufletului, a providenții dumnezeiești, a creației, Binelui și pedepselor, Platon s-a exprimat mai precis decît Aristot, apropiindu-se mai mult de doctrina catolică. Totuși, recunoaște că enciclopedia aristotelică nu poate fi înlocuită prin *Dialoguri*.

Armonizarea nu o încercă și renumitul Fox Morcillo, un raționalist prob și potolit, în a cărui operă *De naturae philosophia, seu de Platonis et Aristotelis consensione* (Lavaina, 1554) se întîlnește și această admirabilă profesiune de credință asupra adevărului și autorității : «*Metoda care totdeauna mă împinse în studiile filosofice [a fost], fie să nu urmez sistematic nici un maestru, ci dimpotrivă să îmbrățișez și să apăr ceea ce mi se va părea mai probabil, fie că ar veni de la Platon, fie de la Aristot, fie de la oricare altul. Nu mă îndoiesc că felul acesta de a*

---

* Platon a scris primul multe opere cu eleganță, cu finețe și înțelepciune, dar puțin potrivite pentru a instrui și pentru a face și pe alții să înțeleagă. Toate operele lui Aristotel au ordinea și forma instrucției, și a învățăturii. *(lat.)*.

filosofa va displăcea oamenilor despărțiți în diverse secte și încăpățînați să le apere; totuși, gîndesc că iubirea adevărului trebuie să se antepună oricărei autorități umane. Fac rezervă pentru martorii dumnezeiești și pentru aceia ai Bisericii catolice, singurii pe care îi respect și îi apăr întru totul, ca infailibile și eterne oracole»[14]. Fox Morcillo e cel mai ilustru platonician spaniol și — spre deosebire de ceilalți platonicizanți iberici, printre care trebuie să reținem numele lui Miguel Servet — nu alunecă în misticism teozofizant, înarmat fiind cu dialectica socratică și metodul geometric. Cunoaște și promovează un Platon pur, de la izvor. Înțelege că armonizarea cu Aristot e copilărească, deoarece *«nu au spus amîndoi același lucru cu alte cuvinte»*.

Dimpotrivă, Mguel Servet era un spirit salamandric, controversist și mistic în același timp, erudit multilateral, platonicizant chiar în concepția sa christologică. Din cele două poziții care se disting în evoluția sa filosofică, teolog-neoplatonic și platonic-gnostic, sunt interesante aceste elemente ale emanantismului primei perioade: *«Ipsemet Deus est Spiritus noster. Imo dico quod omnium rerum essentiae est ipse Deus et omnia sunt in ipso... Christus ipse Elohim erat essentiae fons a quo omnes res mundi emanarunt... Deus in seipso nullam habet naturam»* * [15].

---

* Dumnezeu însuși este spiritul nostru. Ba zic că esențele tuturor lucrurilor este Dumnezeu însuși și toate sînt în el. Christos însuși Elohim era fîntîna esenței de la care au emanat toate lucrurile lumii... Dumnezeu în sine nu are nici o natură». *(lat.)*.

Petrus Ramus — pe care îl pomenim pentru că a fost prietenul protestantului Petro Nuñez Vela, autor al unei *Dialectici* excelente și originale — voi să dărîme nu numai scolastica, ci și pe Aristot însuși. Pomeni numele lui Platon ; în fond, însă, era un realist.

Printre alți gînditori mai puțin celebri ai Renașterii spaniole notăm pe Vallés, adversar al aristotelismului, pe Huarte, «părintele frenologiei și creator *inconștient* a nu puține sisteme materialiste» [16] ; doña Oliva, subtilă analistă a pasiunilor ; iezuitul Suarez, cu al său tratat *De legibus et Deo legislatore* ; Sepulveda, cu *De Regno et Regis officio*, etc. [17].

Unul dintre primii reprezentanți ai tendinței armonice, în neoplatonismul florentin (mai propriu *italo-hispanic)* [18] fu Iudas Abarbanel, între creștini cunoscut sub numele de Leon Hebreo, care scrise pe la începutul secolului XVI acele celebre *Dialogos de amor* și care a influențat și pe Spinoza [19]. Părăsi știința ebraic-spaniolă și se duse la izvoarele Atenei Medicee. Predilectul său era Platon și, conform unei tradiții medievale [20], îl socoti cunoscător al Scripturii : «*al fin, en las casas divinas, habiendo sido Platon discipulo de nuestros viejos, aprendio de mejores maestros y más que Aristóteles, y tuvo mayor*

noticia de la antigua sabiduria» *. Socotea poezia și filosofia identică ; de aceea preferă pe Platon. Ideea, pentru Leon Hebreo era : *«Una esencial luz solar, que en su unidad contiene todos los grades y diferencias de los colores»* **. Aceleași *Dialogos* conțin evidente pasagii de *emanantism,* trădînd structura mistic-panteistă a spiritului lui Leon, adăpat de cabala și Plotin, orientat de Platon, dar păstrînd inițiala predispoziție iudaică [21]. Extazul alexandrin e iarăși evident și capital în *Dialogos.* Citez un pasagiu de maximă importanță pentru cunoașterea metafizicii și gnoseologiei evreului : *«entonces el entendimiento, alumbrado de una singular gracia divina sube a conocer más alto que al humano poder y a la humana especulación conviene, y llega a una tal* unión y copulación *con el sumo Dios, que nuestro entendimiento se conosce como siendo razón y parte diivna más que entendimiento en forma humana...; y, en conclusión, te digo que la felicidad ne consiste en quel acto cognoscitivo de Dios que guia el amor, ni consiste en el amor que al conocimiento sucede, sino que* solamente consiste en el acto copulativo del

---

* În fine, în lucrurile divine, Platon fiind discipolul bătrînilor noștri, a învățat de la mai buni profesori și mai mult decît Aristotel și avu mai multă știință de la înțelepciunea antică. *(span.).*

** O esențială lumină solară care în unitatea sa conține toate treptele și nuanțele culorilor. *(span.).*

íntimo y unido conoscimento divino, que es la suma perfección del entendimiento creado» *.

Filosofia lui Leon Hebreo se schimbă — în pozițiile ei fundamentale — într-o experiență mistică. Incidența teoriei cunoștinței cu extazul divin e o moștenire de la alexandrini.

Nu putem expune sistemul complet al lui Leon Hebreo, cercetarea noastră mulțumindu-se să desemneze cîteva elemente esențiale și organice care să surprindă colorația accentuat platonică. Leon Hebreo influențează [pe] cîțiva gînditori contemporani primelor ediții ale *Dialogurilor :* Aselani, Cartesano (B. Castiglioni) și alți amatori.

Un capitol interesant în istoria filosofiei spaniole îl alcătuiesc tratatele platonicienilor asupra dragostei ca instrument de cunoaștere și asupra contopirii prin dragoste cu substanțe altfel inaccesibile. Astfel, franciscanul Fr. Juan de los Ángelos scrie acel savuros *Triumphos del amor de Dios* (1590), urmînd pe

* Așa fiind, înțelegerea luminată de o singură grație divină, se înalță, pentru a cunoaște, mai sus decît puterea omenească și decît convine speculației umane și ajunge la o acea unire și contopire cu supremul Dumnezeu, încît priceperea noastră se recunoaște ca fiind rațiune și parte divină mai mult decît înțelegerea în formă umană... ; și, în concluzie, îți spun că fericirea nu consistă în acel act cognitiv al lui Dumnezeu care călăuzește dragostea, nu consistă nici în dragostea care urmează cunoașterii, decît numai consistă în actul copulativ al intimei și unitei cunoașteri divine, care este culmea perfecțiunii înțelegerii create. *(span.)*.

«divinul contemplativ Dionisio și pe Platon în „Banchetul"». Apoi, fericitul Alonso de Orozco, augustinian, în al său *De la suavidad de Dios* (1576), care socotea că *«Platon îl admiră»*, Cristobal de Fonseca și alții [22], pînă la acel nemuritor Luis de Leon, a cărui tentă platonică e evidentă în anumite pasaje din *Nombres de Cristo*, deși trecută prin alambicul misticilor creștini : *«La perfección de todas las cosas, y señaladamente de aquellos que son capaces de entendimiento y razón, consiste en que cada una de ellas tenga en si a todos las otras, y en que siendo una, sea todas cuantes le fuere posible, porque en esto se avecina a Dios, que en si la contiene todo... consiste, pues, la perfección de las cosas en que cada uno de nosotros sea un mundo perfecto...»* * [23].

Rămîne acum de cercetat celălalt curent din filosofia Renașterii spaniole, al criticismului, al metodologiei științifice, experimentale. Spania, în această privință, numără cîțiva precursori ai lui Descartes și, în orice caz, un cap cugetător preludiind pe Bacon. Reprezentanții sunt Vives, Sánchez și Pedro de Va-

---

* Perfecțiunea tuturor lucrurilor și mai cu seamă a celor care sînt în stare de înțelegere și rațiune consistă în aceea ca fiecare dintre lucruri să aibă în sine pe toate celelalte și în care fiind unul, să fie toate cîte au fost posibile, fiindcă prin aceasta se apropie de Dumnezeu care cuprinde în sine totul... constă, așadar, perfecțiunea lucrurilor în aceea ca fiecare dintre noi să fie o lume perfectă. *(span.)*.

lencia. Nu mai puțin însemnați sunt, însă, Raymund de Sabunde și Benito Pererio, deși cel dintîi publică *Theologia Naturalis* în 1581, cincizeci de ani după anumite cărți ale lui Vives. Iată un text important din Raymund de Sabunde: *«Nulla autem certior cognitio quam per experientiam et maxime per experientiam cujuslibet intra seipsum...»* * [24]. Iar, în *Prefața* cărții lui Pererio, *De communibus omnium rerum naturalium principiis et affectionibus*, se întîlnesc evident pledoarii pentru rațiune, experiență, observație naturală, aceste trei instrumente de gîndire pe care și le-a revendicat și obținut Renașterea. *«Ego multum Platoni tribuo, plus Aristoteli, sed rationi plurimum... Itaque in Physiologia primas judicio sensum, longa experientia et diligenti observatione explorato ac confirmato, secundas ratione, auctoritate Philosophorum postremas differo»* ** [25].

Adevăratul spirit reprezentativ al criticismului și psihologismului, prudent față de Platon și Aristot, organizator al metodei experimentale înaintea lui Bacon, lucid și profund analist, elegant mînuitor al limbii filosofice latine, original pedagog și precursor al lui Descartes și Kant, e Luis Vives (1492—1540).

---

* Nici o cunoaștere însă nu e mai certă decît cea (dobîndită) prin experiență și mai ales prin experiența fiecăruia în sine însuși. *(lat.)*.

** Eu îi datorez mult lui Platon și mai mult lui Aristotel, dar rațiunii cel mai mult... Așadar în Phisiologie deosebesc întîi de toate înțelesul prin judecată, cercetînd și confirmînd printr-o îndelungată experiență și atentă observație, în al doilea rînd prin rațiune și în cele din urmă prin autoritatea filosofilor. *(lat.)*.

Opera lui e imensă și enciclopedică [26]. De-abia la sfîrșitul veacului trecut i s-a acordat însemnătatea cuvenită. În metafizică, se ținea rezervat față de amîndoi filosofii clasici, gîndind și construind cu mijloace proprii. În psihologie aplică *metoda experimentală*, pe care o exaltă în celelalte cărți pentru promovarea științei. Intuiție genială, stăruie asupra *investigației interne*, prin care se surprind faptele sufletești, material sigur al psihologiei [27]. Era împotriva generalizărilor și în afara *experimenta et observationis variarum rerum in natura*. Disprețuia pe scolastici care «*ignorant quae jacent ante pedes, scrutantur quae nusquam sunt*» *. Socotea o mare greșeală pentru știință «*auctoritate sola aquiescere et fide semper aliena occipere omnia*» **. Nu suferea autoritatea tradiției : «*Tantum mihi habeatur fidei, quantum ratio mea vicerit... Patet omnibus veritas, nondum est occupata*» ***.

În *De Prima Philosophia*, lib. III, scrie : «*Nos vero quoniam experimentis sensum omnia collegimus, experimenta vero sunt effectus et actiones, fit ut sic*

---

* ignoră pe cele ce li se află înaintea picioarelor și cercetează pe cele care nu există niciodată. *(lat.)*.

** să fie liniștită numai prin singura sa autoritate și mereu să înceapă cu credință toate lucrurile ca străine. *(lat.)*.

*** Atîta credință îmi voi păstra, cîtă rațiunea mea va învinge... Adevărul se deschide tuturor, niciodată nu este subjugat. *(lat.)*.

ad causas pervenerimus» *. În *De anima et vita* (1538), cartea cea mai cunoscută, studiază sufletul ca funcțiune, ca principiu vital, iar nu din punct de vedere metafizic. Aplică observația externă și internă, socotind sufletul plantelor și animalelor născut din materie și numai cel al omului fiind creat de D[umne]zeu.

Extrem de interesante sunt anumite poziții critice, aproape kantiene, care se surprind în Vives. Face distincție între *ratio speculativa* și *ratio practica.* Afirmă de mai multe ori, subiectivitatea cunoașterii: *«Itaque modus cognitionis lucisque in assequenda veritate nostrarum* est mentium, non rerum» **. Sau, acest text surprinzător din *De prima Philosophia*, lib. I : *«Ergo nos quae dicimus esse aut non esse haec aut illa, talia non talia* ex sententia animi nostri censemus, non ex rebus ipsis, illae enim non sunt nobis sui mensura sed mens nostra : *nam quum dicimus bona, mala, utilia, inutilia, non re dicimus sed nobis, et sensus interdum adeo sequimur duces ut quomodo illis videantur, ita etiam pronuntiamus vulgo, quamlibet mens contrarium statuat, quocirca censendae* sunt nobis res non sua ipsarum nota, *sed nostra aestimatione ac judicio, nec protinus sententiae accedimus Protagorae Abderitae, qui talia esse dicebat qualia a quoque judicarentur, de quo a Platone et Aristotele*

---

* Noi, într-adevăr, deoarece căpătăm sensul experienției referitor la toate, experimentele sînt într-adevăr rezultate și acțiuni, se întîmplă așa încît ajungem la cauze *(lat.)*.

** Și astfel modul cunoașterii și al luminii pentru a atinge adevărul aparține *minții noastre, nu faptelor. (lat.)*

juste reprehenditur, neque enim qui dicimus ex judicio nos nostro de rebus statuere, iidem et verietatem rerum ad nostrum judicium detorquemus : nos ergo cognitionem seu judicium habemus sensum, phantasiae, mentis» *.

Vives enunță precise și interesante idei asupra constituției științei, asupra structurii spirituale a științei. Științele se inventează prin *inducție,* iar legile sale se formulează aplicînd «categoriile apriorice» *(mentis artificio ;* anticipațiile sau catalepses) experiențelor culese prin simțuri, sau rezultatelor experimentale ale propriei noastre conștiințe [28]. De altfel, rațiunea se exercită, după Vives, prin mijlocirea anumitor forme sintetice sau apriorice pe care le nu-

* Așadar, cînd noi spunem că un lucru este sau nu este, ceva sau altceva, de un fel sau de altul noi *gîndim conform sufletului nostru, nu conform faptelor ; nu faptele constituie pentru noi măsura, ci mintea noastră :* căci cînd dăm calificativele de bun, rău, util, inutil, noi nu le dăm din fapte, ci din sentimentul nostru și sîntem sub imperiul sentimentelor pînă într-atîta, încît cum li se pare altora chiar așa ne exprimăm în public, chiar dacă mintea noastră gîndește altfel ; prin urmare *noi nu putem cunoaște lucrurile în sine,* ci numai conform gîndirii și judecății noastre ; cu toate acestea noi nu sîntem întru totul de acord cu ideea lui Protagoras din Abdera care susținea că toate sînt numai în felul în care sînt apreciate de cineva ; Platon și Aristotel l-au combătut pe drept pe Protagoras. Nici noi, care am stabilit că discutăm despre lucruri din judecata noastră, nu reducem realitatea faptelor la judecata noastră : *noi avem cunoașterea și judecata sentimentelor fanteziei și a minții. (lat.)*

meşte *«naturales informationes in omnium animis impressas, insculptasque notiones»* * *(De Disputatione).* Aceste forme sintetice nu erau *ideile înnăscute* platonice, pentru că autorul afirmă originea sensualistă a ideilor : *«Prima ergo cognitio est illa sensum simplicissima, hinc reliquae nascuntur omnes, aliae ex aliis, et crescunt, augentarque»* **. *«Informationes naturale»* nu sunt idei, ci forme de gîndire, anticipări sau idei potenţiale, seminţele cunoştinţelor [29]. Cartea *De explanatione cujusque essentiae* e convingătoare pentru tot ce se poate numi «kantism» în Vives. Se poate chiar surprinde distincţia dintre *nomen* şi *fenomen ;* cel dintîi se numea *sensile,* celălalt *sensatum.*

Adevărat gînditor al Renaşterii, hrănit de criticism şi aplecat celor naturale, dădu multă importanţă *cauzalităţii* şi *probabilităţii.* Fu cel dintîi filosof modern care reînvie aceste chestiuni, neajungînd sceptic ca Enesidem şi *probabilist* ca Arcesilaos. Distinse cauzele certe de cele incerte.

Cum notele acestea nu urmăresc decît profilări succinte — nu putem stărui mai mult şi mai profund asupra lui Vives. Se înţelege, însă, că spiritul său, în acelaşi timp critic şi sintetic, iubind ştiinţa experimentală şi totuşi construind sistematic filosofia, verificînd tradiţia şi totuşi păstrînd-o, cuprinde în potenţe itinerariile lui Bacon, Descartes şi Kant.

---

* Informaţii naturale imprimate cu totul în suflete şi noţiuni sculptate în ele. *(lat.).*

** Prima cunoaştere, deci, este aceea, cea mai simplă, a simţurilor, de aici se nasc toate celelalte, unele dintr-altele, şi cresc şi se măresc. *(lat.).*

Enciclopedic și profund, vast și original, cu sigure puncte de contact în duhul vremii și în știința moștenită, fericit de intuiții care nu ar fi putut rodi decît peste multe veacuri (compară Vico), Luis Vives este tipul *modernului* echilibrat, la adăpost de furii antiperipatetice şi de elanuri teosofic-platonicizante. A fost cunoscut mai mult ca psiholog și pedagog, ignorîndu-se surprinzătoarele sale scheme metodologice.

Am lăsat pentru încheierea acestui capitol descifrarea curiosului spirit și desperatului sceptic care a fost Francisco Sánchez *. Cartea care l-a făcut celebru — deși în viață, spaniol stabilit în Franța, ajun-

---

* Paginile ce urmează au fost încredințate tiparului chiar de autorul lor. Vezi : *Francesco Sánchez*, în *Cuvîntul*, an IV, nr. 1213, 7 septembrie 1928, p. 1—2. În deschiderea articolului Mircea Eliade introduce următorul paragraf :

«Scepticismul emoționează cînd oglindește o dramă intimă ; tulbură cînd ajunge criză într-o cultură, irită cînd e bagatelizant și mediocru, denunțînd insuficiențe vitale sau neaptitudine filosofică ; fecundează cînd e sincer și provizoriu, disciplinat și metodic.

Nu se poate scrie asupra scepticismului fără a afirma net o poziție. Un sceptic e, de obicei, prilej de autoportret, sau răfuială. Iar scepticismul — neliniștea, teama și nostalgia expectativă a dogmei. Scepticismul definitiv cristalizat e absurd, fiind dogmatic. Toate tînguirile și silogismele scepticilor sunt dezvinovățiri pentru acel fapt mai grav, care se numește oboseala și schimbarea unei dogme. Toate

sese cunoscut medic — a fost scrisă în 1576 și publicată în 1581. *De multum nobili et prima universali scientia quod nihil scitur* a fost mult ajutată în gloria ei de faptul că s-a crezut într-un împrumut al lui Montaigne [30]. Cartea e dificilă adesea, cîteodată trădînd o deprimare elegiacă în fața neputinței omului, altădată sarcasm pentru pedantism și enciclopedie de nimicuri, întotdeauna rămîne, însă, lucidă și personală. Poziția lui Sánchez e cea a lui Descartes.

---

expunerile teoretice sunt deghizarea în termeni doctorali ai unei experiențe intime: dezgustul pentru ceea ce s-a iubit, indiferența, necesitatea salturilor și contradicțiilor.

Scepticul nu se îndoiește pentru ca să găsească o altă viziune, proprie, a lumii și științei, ci, pentru că a găsit deja aceea poziție, se îndoiește. A te îndoi cu argumente de dogmă, înseamnă a cere scuze că o părăsești. Scepticismul e o strălucită pildă a „logicii sentimentelor", sau a filosofiei temperamentului. E o scîrbă și o revoltă intimă, care nu pornește din activitatea rațională, ci din contactul ideilor cu viața sufletească subconștientă.

Construcțiile spirituale se învechesc și trebuie primenite. Se învechesc în laboratorul personal al gînditorului. Și se învechesc ca atare, epuizîndu-se seva care le alimenta și le evolua. Toate sistemele se dezvoltă alimentînd și fiind alimentate de generații de gînditori. De la o vreme, miezul lor se stîrpește. O idee se aseamănă unei plante: după ce a dat fructe se usucă.

Scepticismul, care e arta de a părăsi sistemele, e inevitabil conștiințelor care nu trăiesc absolutul, *în religie. Cei ce recomandă scepticismul pot fi clasați în marea încrengă-*

Începe prin a mărturisi incapacitatea umană de a cunoaște efectiv natura lucrurilor. *«Rerurm naturas cognoscere non possumus»* * *(Quod nihil scitur*, p. 13), iar, mai departe : *«Mie toate cele umane îmi sunt suspecte, chiar aceste ce scriu acum»* (p. 23). Știința noastră e vanitate, fragmente de observații, puține și rău făcute, născociri, ficțiuni, păreri (p. 51). Cum putem pune *nume* lucrurilor pe care nu le cunoaștem ? Definițiile nu lămuresc nimic ; sunt simple verbe. Definind omul drept un *animal rațional muritor*, ce știm mai mult sau mai adînc asupra lui ?

Sánchez e un nominalist acerb. Crede că mirajul științei și al filosofiei izvorăște din vorbe. Sub crusta fonică — goluri și fantezii. Ideile sunt confuze. Explicațiile iluzorii [31]. Marele dușman al cunoașterii —

---

tură : infirmi de sintementul metafizic al existenței, infirmi de experiența mistică sau estetică, inapți pentru a putea aprecia teologia.

Spania Renașterii numără trei mari precursori ai criticismului, ai metodei experimentale, ai lui Bacon, Campanella și Kant : Luis Vives, Sánchez și Pedro de Valencia. Cum mitul Spaniei inchizitoriale și ignorante stăruie în erudiția europeană ; cum schemele savanților protestanți orientează încă lucrările asupra Renașterii, cei trei mari iberici, lîngă atîția alții complet uitați, sunt nedreptățiți în manuale. Windelband acordă tot atîta importanță și tot atîtea rînduri lui Cornelius Agripa, pentru a sa De incertitudine et vanitate scientiarum, *carte de șarlatanii filosofice și superstiții, ca și lui Sánchez». (n.ed.).*

*Nu putem cunoaște natura lucrurilor *(lat).*

care e o suprindere directă a realității, cum se va vedea mai jos — e știința din cărți. *«Și asta numim știință! În loc de a prefecționa înțelegerea, educăm generații de nesimțitori la cele naturale: în loc de a investiga cauzele fenomenelor, le inventăm; și acela care le multiplică mai mult și le face mai obscure, trece drept mai înțelept; o ficțiune rezolvă altă ficțiune, o cheie descuie o altă cheie. Mai curînd decît exerciții de filosofi, par exhibiții de prestidigitatori sau nigromanți»* *.

Iată un text de maximă importanță pentru teoria cunoașterii lui Sánchez: *«Știința nu stă în cărți, ci în lucruri. Cel care îmi arată ceva cu degetul nu produce în mine viziunea, ci excită potența vizuală să se realizeze în act»*.

«Nec videt aliquid certi» ** scrie la pag. 76. Totuși, *«scientia est rei perfecta cognitio»* ***. Dar, Sánchez mărturisește neputința, cel puțin provizorie, a unei științe perfecte, certe: *«Quo magis cogito, magis dubito, nil perfecte completi possum.»* **** [32]. Nu există decît un singur remediu: *«Extremum remedium: tu tibi ipse cogita. Cogitasti, menteque forsan cognitionem apprehendisti: sed nil minus. Ego etiam mihi,*

---

* *necromat.* Autorul a utilizat grafia spaniolă: *nigromante* — cel care pretinde că poate cunoaște viitorul prin invocarea spiritelor morților. *(n. ed.)*.

** Nu se vede nimic sigur. *(lat.)*.

*** știința este cunoașterea perfectă a lucrului. *(lat.)*.

**** Cît cuget mai mult, mă îndoiesc mai mult, nu pot înțelege nimic perfect și definitiv. *(lat.)*.

comprehendisse videor» * (Quod, p. 40) [33]. Fiecare cugetă pentru sine și nimeni nu poate spune că el singur are dreptate. *«De ce scriu ? Scriu ca să spun singurul lucru pe care îl știu : ceea ce gîndesc»*. Sánchez se împotrivește cu multă luciditate și vehemență științei silogistice, compilațiilor și enciclopediilor care împiedicau libera dezvoltare a rațiunii. Pagina 125 e o capodoperă a genului. Spicuim : *«În van se lucrează pentru a repara ruinatul edificiu al demonstrației silogistice... cel care vrea să știe, alt drum nu are decît al contemplației lucrurilor în sine* [34] *; totuși, cum această contemplare directă nu e posibilă, date fiind limitele în care se mișcă cunoașterea omenească, sunt două mijloace de știință perfectă : experiența și judecata, neseparate, ci în intimă înlănțuire și unire. Experiențele sunt adesea false și totdeauna dificile... judecata se exercită asupra rezultatelor experienței și prin urmare nu depășește limitele exteriorului și astfel le discerne necomplet, în așa fel încît asupra cauzelor poate să treacă o probabilă conjectură. Se va spune că nimic din acestea nu e știință. Totuși, alta nu este»*.

Știința, dacă ar exista, nu va conține concluzii dialectice, ci o viziune directă *(scientia autem nil aliud est quam interna visio* **), o intuiție directă, imediată,

---

* Remediul ultim : cugetă pentru tine însuți. Ai cugetat, și poate că prin minte ai cuprins cunoașterea : dar atît. Eu, de asemenea, se vede că am înțeles pentru mine. *(lat.)*.

** știința de asemenea nu este altceva decît o viziune internă. *(lat.)*.

a lucrurilor. Cunoştinţa cuprinde trei termeni : 1) lucrul cunoscut *(res scienda)*, 2) cel care cunoaşte *(ens cognoscens)* şi 3) cunoaşterea în sine *(cognitio ipsa)*. Lucrurile susceptibile de cunoaştere sunt infinite, ştiinţa fiind a particularului, iar nu a universalului. «*Species nil sunt... Sola individua sunt, sola haec percipiuntur : de his solum habenda scientia est... Nil universale video : Omnia particularia*» * *(Quod nihil scitur*, p. 53). Totuşi, cunoaşterea individului se ridică la cunoaşterea generală prin anumite legi de asociaţie. Dar, marile probleme — eternitatea lumii, sau creaţia... — sunt incapabile de a fi soluţionate prin raţiune. Sánchez vorbeşte aici de credinţă. Simplă rămăşiţă a doctrinei dublului adevăr, sau genială întrevedere a disociaţiei planurilor ?...

Sunt trei feluri de cunoaştere : 1. obiectele externe *(alia omnino externa sunt, absque omni mentis actione)* ; 2. propriile sale operaţii interne *(alia omnino interna, quorum quaedam sine mentis opera sunt)* ; 3. ceva ce poate fi considerat, în acelaşi timp, extern şi intern *(alia non omnino sine hac*, p. 81). Cunoaşterea nu e funcţiune exclusiv sufletească, ci a unităţii *trup-spirit*.

Dar ştiinţa, chiar orînduită după «regulile metodei», conduce la ceva sigur şi universal ? Aici se întîlneşte agnosticismul sincer al lui Sánchez. «*Acesta e sfîrşitul studiilor noastre, acesta e premiul atîtor şi*

* Speciile nu sînt nimic... Singuri indivizii există, singuri aceştia sînt de luat în seamă : despre aceştia numai ştiinţa trebuie să existe... Nu văd nimic universal : toate sînt particulare. *(lat.)*.

atît de vane oboseli, veghi necontenite, munci, griji, singurătăţi, privarea de orice fel de desfătare, viaţă asemenea morţii, vieţuind cu morţii, vorbind şi gîndind cu ei» etc. (p. 75). Pagina toată e o minune de desperată spaimă în faţa puţinătăţii groteşti a răsplătirilor trudei. Simţi palpitînd oboseala şi dezgustul, scîrba pentru paginile tipărite şi pentru catedră [35].

Deşi a numărat cîţiva adepţi, geniul lui Sánchez n-a fecundat ştiinţa — care aştepta pe Bacon — nici filosofia, care aştepta pe Descartes. A fost totuşi o minte clară, cu multe intuiţii de ale veacului *. Ceea ce se poate spune despre Sánchez, se poate spune despre întreaga filosofie şi ştiinţă spaniolă din Renaştere : nu a fecundat şi nu s-a dezvoltat. Spiritualitatea iberică a apucat alt itinerariu, nu mai puţin original şi nu mai puţin valabil, dar străin şi adesea opus sistemului gîndirii europene [36]. Ceea ce trebuie să înceteze de a se mai crede, însă, e inexistenţa unei mişcări proprii a filosofiei în Spania Renaşterii. Din paginile acestea, deşi sumare, se înţelege că a existat o efervescenţă spirituală cu germeni preţioşi, o continuitate de gîndire şi o pleiadă de capete cugetătoare care, departe de a fi sufocate în scolasticism, au lansat cele dintîi intuiţii ale metodei şi valorilor moderne.

---

* Articolul din *Cuvîntul* se încheie aici cu următoarea frază finală : «*Veacul său se numea „Renaşterea" şi menirea ei era să pogoare adevărul din cer în natură şi din natură în mintea omului*». (*n.ed.*).

⟨ITINERAR ITALIAN⟩

⟨1927, 1928⟩

— Fragmentarium —

⟨1927⟩

Aprilie

Venezia[1]. Părăsim Triestul. Dimineață rece și senină. Drumul nu se depărtează mult timp de mare. Adriatica — ape verzi și liniștite. Plaja se găsește jos, la stînga liniei ferate. Pini marini, bruni ; vile așezate pe terase, culegînd soare în ferestre largi, aprins vopsite. Cărări în serpentină, pietruite, coboară spre mare. Platouri zdrențuite de stînci întunecate și prăpăstii desfrunzite, de fundul cărora, la răstimpuri, răsar pini piperniciți și trunchiuri de liane sugrumate. Marea se depărtează, stîncile se împreună, se încalecă, se sfarămă — îndurerate de vînt și de soare. Copacii răzleți și-au adîncit rădăcinile în lutul secătuit. Pe alocuri ostroave de ierburi își așteaptă florile.

După două ceasuri de drum — suntem la Venezia. În vagon, se închid valize și se coboară geamantane. Pe patul meu a rămas un album cu fotografii din Miramar.

Revăd castelul lui Maximilian cu sălile goale și pereții jupuiți. Au luat tot austriecii înainte de retragere. N-au mai rămas decît tapeturile și un parter bătrîn și știrb.

Miramar. Autentică melancolie și tristeți nelămurite. Literatură ?... Parcul e fără pereche. Lalele roșii, brune, sîngerii lîngă palmieri cu trunchiuri groase și frunzoase. Pe alei se plimbă gardieni. În jurul bazinelor cu apă, copii se cheamă cu nume dulci, stranii. Cumpărăm lalele de la un ghișeu ascuns sub chiparoși, aproape de palat. Femeia ne dă cîte un bilet doveditor pentru fiecare. Putem purta astfel, fără teamă, florile. La *Bufet-Bar* plătim trei lire pentru un biscuit și un pahar cu apă. O familie de englezi ne privește disprețuitor. Un german rîde. Cîțiva francezi zîmbesc. Ne resemnăm. La Miramar —Adriatica e tristă și ispititoare ca o femeie. Privirile sunt înlănțuite de ape și strînse dureros. Pătrund pînă în fund, printre stînci sumbre și mîngîie nisipul auriu și cald. La întoarcere cîntăm pe vapor ca să uităm vîntul — «Colea-n vale-n grădiniță». Grupurile de pe punte se arată entuziasmate. Ne mulțumesc cu zîmbete și ne ascultă vorbind.

— Ma, donde sono ?

— De la Romania. Sono degli studenti rumeni...

— Si ?

Epuizăm întreg repertoriul. Coborîm în port. Soarele se pleacă în mare. Roșul apusului își revarsă reflexe peste țărm. Triestul e transfigurat. S-ar spune că emoția se adîncește, se comprimă, înapoia fiecărei clădiri în piața vînătă. Puține clipe de tăcere. Fiecare gîndește la Venezia, la gondole, lagune, mandoline, răsărit de lună...

Iar acum Venezia e aproape. Marea ne înconjoară din toate părțile. Valuri tulburi, galbene. Zărim cele dintîi clădiri întunecate. Vagonul nostru e cel din

urmă. În gară, un grup de fete, cu un steag, ne zîmbește și ne urează bun venit. Directorul școlii normale și-a amintit că printre noi se găsește și un vechi prieten pe care nu-l mai văzuse din tinerețe. Cîntăm. Fetele aplaudă și-și șoptesc impresiile. Noi suntem stînjeniți și mergem, pînă la hotel, strînși.

Cea dintîi gondolă... O urmăresc cu ochii. Venezia, *il sogno dei nostri sogni*. Mă gîndesc cum pot locui venezienii alături de atîtea amintiri. Caut cu ochii grupul. Întîlnesc bărbați ce trec nepăsători. Hamalii așteaptă pe chei *il vaporetto* cu călători. Soare. Alerg după ceilalți. Mergem puțin, lăsăm *Il Canal Grande*, trecem pe o stradă îngustă și pietruită, ne oprim în fața lui «Albèrgo Nazionale». Grupul de veneziene așteaptă. Cele dintîi cuvinte mi le adresează un vînzător de ilustrate.

— Una dozzina, tre lire!

Mă desfată și îl privesc cu nesaț și zîmbesc. Poate a crezut că nu vreau să-i cumpăr și atunci scade din preț.

— Una lira, signore, prendete!...

21 aprilie

Note de drum din Venezia[2]. Ce se mai poate scrie, fără să se repete clișee bune pentru logodnice și adolescenți îndrăgostiți? Îmi cercetez impresiile cu o dureroasă grijă. Mă silesc să-mi acidulez spiritul critic. Nu vreau să fiu emoționat de ilustrate, de reminiscențe livrești, de romantism. Mi-e teamă de luminile noi pe care cetatea mi le va răspîndi în suflet. Am senzația că mă pierd și că mă regăsesc. Dar acum

sunt altul. Tristețe, zîmbete, nesfîrșită durere, extaz. Iar lumea se scurge pe străzi spre *Piazza San Marco*. Şi nimeni nu pare emoţionat. Sufletele lor sunt libere şi plutesc prinse de viaţă. Dar sufletul meu suferă la fiecare colţ, la fiecare biserică în faţa căreia copii se joacă gălăgioşi.

Dar paginile acestea sunt simple note de drum. Şi nu e îngăduit o prea stînjenitoare sinceritate, . .

Şi cu toate acestea ce se poate scrie despre Venezia, care să nu fi fost scris deja? Vor trebui zile multe pînă ce lagunele vor putea fi privite *altfel* decît ceilalţi.

Pornim spre San Marco. Stradele întunecate, poduri cenușii deasupra canalelor verzui. La răstimpuri trec gondole. Perechi visează în plină zi la vremea cînd Dogele se logodea cu Marea. Privesc doi tineri nordici. Și îi simt cum uită clipă cu clipă lumina electrică. . . .

Pe străzile mai largi, vînzătorii și-au expus mărfurile pe tarabe de lemn. Femeile se opresc și încep tocmelele cu glasuri îngroșate de vînt. Case tot mai vechi, mai înverzite de ape, cu trepte scoborîte, cu ferestre triste. Se înalță deasupra canalelor. Uși zăbrelite. Acum multe veacuri poate s-au petrecut acolo taine. Sîngele și amintirile cheamă sufletul și îl destramă. Din viața zilei, altă viață se ridică și apasă. Venezienii n-au cunoscut poate [realitatea] niciodată. N-ar fi putut viețui.

Pornesc a bate clopote. Le simt aproape, tot mai numeroase, mai sonore. Se înalţă din curţi așternute cu mușchi verde și se leagănă deasupra pala-

telor cu colonade cenușii. Trec printr-o uliță alcătuită numai din vitrine. Cîțiva pași, căutînd o ieșire. Apoi, privirile se risipesc deodată, înfiorate. *Piazza San Marco*.

O arată toate albumele, se găsește și în manualele de istorie, de geografie. Dar n-am recunoscut-o. Am ocolit, apoi, încet, cu ochii la Biserică, la Campanile, la cele două palate. Mă loveau venezienii bruni și eleganți, fără să se supere. Mă socoteau unul din acei perseverenți și sentimentali «germanici», posesor al unui *Baedeker* și [al unui] aparat de fotografiat. Cum aș putea ști eu cele ce simțeam și gîndeam atunci ? Patru cai de bronz străjuiesc Basilica, sus, la intrare. M-am deșteptat privindu-i...

În jurul meu trecătorii cumpărau cornete cu porumb — o liră — și așteptau să li se așeze porumbeii în mîini. Soarele înflorea zîmbete sau încrunta sprîncene. Perechi consultau *Guide Bleu*, cumpărau bilete ca să se poată sui în Campanile și constituiau grupuri pentru fotografiat. Ocolesc Palazzo dei Dogi, în piatră cenușie, cu înflorituri felurite și statui. În *Guide* sunt lămurite toate stilurile și veacurile cînd a fost construit. *Guide*-ul e prețios și precis. Poate oferi oricînd o erudiție suficientă pentru a «epata». Autorii «Jurnalelor de călătorie» le sunt recunoscători. Se pot strecura amănunte erudite, a căror origină nu poate fi controlată. A vizita Venezia cu *Guide* în trei zile e stupid. Se pot memora multe și interesante nume, titluri de tablouri, date. Dar e stupid. Muzeul prin el însuși nu poate atrage. *Baedeker*-ul îndepărtează și ultimul rest de emoție estetică imediată pe care

îl mai pot pricinui pinacotecile. De obicei în muzee se admiră tot ce e lăudat de *Baedeker*. În fața oricărui nume ilustru sunt necesare exclamații și comentarii. Dacă tabloul e prea mare — cîțiva pași înapoi, priviri concentrate, muțenie provizorie, pot face o bună impresie. Procedeul e simplu și recomandabil. Înainte de a vizita muzeul sau biserica respectivă, se citesc cu atenție acele cîteva pagini din *Guide*. Se memorează cît mai multe amănunte. Pentru că întrebări de felul acesta : «Mais quel Bellini a fait ce tableau ? Giovanni, ou son frère ?»[3], fac să crească prestigiul în fața grupului.

Fără *Guide*, nu pot deosebi decît cu greutate stilurile Palatului și ignor încă mulți autori din Renașterea veneziană. De aceea aceste note de drum vor fi atît de puțin erudite. Bănuiala e insuportabilă. Prefer senzațiile imediate. Se găsesc poate vizitatori păgubiți de asemenea senzații.

27 aprilie

Vizităm[4] Accademia delle belle arti. Trecem prin sala cu pînzele primitivilor, ne oprim o clipă în fața lui Murano, *Cristo in croce* — și întîrziem lîngă *Dezrobirea unui sclav de San Marco*, a lui Tintoretto. Ciceronele explică. Vizitatorii admiră, trudindu-se să pară transfigurați de emoție. Lîngă mine, un prieten moldovean e nemulțumit. Privește disprețuitor un tablou cu nimfe :

— Astea-s dame, bre ?

Prietenul meu e nemulțumit de cînd am ajuns în Venezia.

— Tari mi-i dor di un borș, colo, pipărat, bre ; di un curechi cu rață și cu murături, bre. . .

În Piazza San Marco și-a rotit ochii satisfăcut :

— ...mama lor de dogi ! Cîtamai piața, bre ?!

Ciceronele l-a ispitit :

— Li piace ?

— Ce zice, bre ? . . , Aa !. . . Molto, moltissimo, fortissimo !

— Si, si. . .

— Io sunt din Ieși, bre italiano. Italia și România, ascultă ici, bre, come fratello, frați bre. . .

Ajungem în sala *Madonelor* lui Bellini. Toți s-au inițiat cu o seară mai înainte din *Guide bleu.*

— Aa. . . Bellini ? ! Cunosc, sigur ; primul din Renașterea venețiană...

— Privește cîtă gingășie...

— Admirabil ! !

Moldoveanul ne ajunge din urmă. Micșorează ochii, se apropie de pînză, se depărtează și fluieră a pagubă.

— Apoi îs urîte, bre. . .

Într-un coridor, *La morte di Rachele* a lui Cignaroli. Un copil plînge, cu ochii pe jumătate închiși, turburați de lacrimi. Fața îi e îmbujorată. O umbră dulce, caldă, îi alunecă de sub pleoape.

Îmi amintesc de *Madona* lui Sassoferrato, de la biserica Santa Maria della Salute. O pînză mică, umilă, copleșită de suprafața unui tablou din tinerețe al lui Tintoretto. Fecioara își pleacă blînd capul. Atît. Am rămas mult timp și poate mi-au tre-

cut prin minte multe lucruri pe care le uitasem și poate sufletul s-a întunecat și a zîmbit și și-a adunat suferința și a înăbușit-o în adînc și nimeni nu o cunoaște. Am regretat un singur lucru : că *Madona* lui Sassoferrato e o pînză celebră. De aceea nu m-am arătat emoționat. Era în toate *Guide*-urile.

Ne întovărășește, peste tot, grupul de eleve care ne-a primit în gazdă. Directorul le-a îndemnat să vorbească. Se încep conversații, susținute anevoie și dintr-o parte și din cealaltă. Se folosește un limbaj straniu ; o franceză incorectă și italienizată. Dar prieteniile se leagă repede. Venezienele ispitesc sufletele și dezlănțuie entuziasmul. [. . .]

În Venezia sunt canale, gondole, muzee. Și *Piazza San Marco*. Despre acestea se scriu în toate însemnările de călătorie. De foarte mult timp.

De la Rialto la Lido vaporașul ne duce în trei sferturi de ceas. Ieșim în mare. Palatul Dogilor și Campanile se deosebesc încă cenușii. Ne lovește vînt rece. Privim mult timp insula cu cimitirul. În fața debarcaderului, două hoteluri, grandioase, tixite de englezi și americani în timpul băilor. Ne îndreptăm spre plajă pe o șosea largă, luminoasă. Trecem printr-un pavilion în care ne îmbie negustori de porțelanuri, de covoare, de curiozități locale. Plaja e pustie. Valuri verzui, line, se urmăresc, înaintează și se scurg obosite, cernînd nisip. Așteaptă.

La întoarcere, soarele. apune alături de cetate. Nouri răsfrînți se învinețesc și se însîngerează. Se

aude, pe ape, răsunet de clopote. În fața *Cheiului Sclavilor* mișună gondole. Ne apropiem. Încep a se distinge trecători pe țărm. *Cartolina postale.* Ne urcăm în Campanile. Cu privirea încercuim întreaga cetate. Amestec trist de cenușiu și roșu decolorat. În jurul nostru se plimbă vizitatori cu *Guide.* Se desfășoară hărți. Pentru unii priveliștea din Campanile poate folosi la cunoașterea geografică a Veneziei.

Cu gondola pe Canal Grande spre San Marco. Noapte caldă, cu lună. Luptăm anevoie împotriva melancoliei. Un prieten se simte ispitit să cînte. Izbutim să-l împiedicăm. Nu se văd lumini. Palatele trec, unul după altul, tăcute, valuri se ridică pe treptele de marmură. Parii vopsiți așteaptă zadarnic gondolierii care să-și lege gondolele. La răstimpuri, liniștea apelor e sfîșiată de vapoare. Trecem pe lîngă gondole ce lunecă purtînd perechi, sau grupuri gălăgioase. Rugăm gondolierul să treacă prin canale laterale. Senzații necunoscute ne tulbură. Tăcem în întuneric. Nu găsim decît foarte puține ferestre luminate. La colțuri, becuri slabe scurg lumină de opaițe. Ne copleșesc amintirile. Simțim în nări moartea. Miros de mucegai, de ape stătute ; liniște și trecut, umbre. Gondola alunecă neauzită. La colțuri gondolierul fluieră. Răsar alte gondole, tăcute, ce se pierd. Pare că se tem de zgomote. Se tem să nu se trezească din somn. Se tem să nu fie privite. Alunecă în taină, se furișează precaut, fără să lase urme. Fiecare, am rămas singuri cu noi înșine. În mintea fiecăruia se zbat alte gînduri. Tristeți, întrerupte de inutile și ridicule glume balcanice. Nu ne mai putem împotrivi. Tăcem toți, căutînd luna.

Trecem pe sub Ponte dei Sospiri. Cu o zi mai înainte, vizitaserăm închisorile Palatului Ducal și puntea. Ajunseserăm la lumină palizi. Am privit soarele cu alți ochi. Răsuflam greu. Și apoi am uitat. Ne amintim toate acestea trecînd pe canal. Ajungem pe *Cheiul Sclavilor*. Plătim cincisprezece lire și pășim spre Piazza. E aproape miezul nopții. Pustie. S-a făcut frig. Nu sunt lumini vii decît în localurile de consumație. Au mai rămas foarte puține mese ocupate. Prin Piazza trec întîrziați grăbiți. Cîțiva «giovani» cu pantaloni largi, cravate «phantaisie» și fără pălării vizitează barurile. Privim mult timp Basilica San Marco, Pallazzo și Campanile. Pentru cea din urmă oară. Poate va trece mult timp și nu le vom revedea. Cînd ne hotărîm să ne întoarcem, ne ferim privirile. Încercăm să glumim. Dar ne împiedică un răsunet de clopot. Și ne gîndim că poate Eminescu nu s-a înșelat. Reculegere. . .

Firenze, aprilie

Jurnal florentin[5]. În fața gării găsim autobuzul, elegant, al hotelului «Stella d'Italia». Străzi luminate, populate, pe care trec tramvaie electrice. Trăsuri cu un singur cal și cu birjari sărăcăcioși purtînd jobene lucii.

În holul hotelului ne privesc englezoaice veștede și nemți cu fețe pămîntii. Grupul nostru îi uimește. Întorc capetele, cu furculițele în mînă. Cîțiva italieni frumoși, cu expresii imbecile, încearcă să pară

zeflemitori. Sunt toţi îmbrăcaţi charleston şi fumează, socot ei, blazaţi, cu gesturi obosite. La masă cunoaştem al nouăsprezecelea fel de macaroane, pregătite cu smîntînă. Se discută readucerea fracului, reforma d-lui Petrovici şi preţurile respective ale untului de cacao. Românii stau toţi în două odăi. Sunt gălăgioşi şi grăbesc chelnerii.

— Piu presto, signore, că te ia mama dracului...

Moldoveanul leagă prietenie cu unul uscat şi oacheş căruia îi zîmbeşte ori de cîte ori are prilejul. Se întoarce către un deputat roşcovan din grupul nostru, profesor miop şi jovial.

— Ista-i omul meu, coane Vasilică!

Sfîrşim masa fără nici un discurs.

Vizităm Battisterio. Cineva, care memorase dintr-un *Guide*, ne încredinţează că e clădit pe urmele unui vechi templu roman, poate al lui Marte. Ni se recomandă să admirăm poarta, opera lui Andrea Pisano. Ne apropiem, dar, în mulţimea de curioşi, alături de erudiţia posesorilor de *Baedeker*, opera rămîne străină. O privim cu suflete reci. Lîngă noi s-au adunat vînzători de albume, ilustrate şi medalioane cu chipul lui Dante ... Sfătuiţi să nu cumpărăm decît cu prudenţă, oferim preţuri care îi înfurie. Pornim către galeriile *Ufizzi* şi *Pitti*. Grupuri de nordici miopi şi zîmbitori. Se apropie de pînze, citesc numele autorilor şi se entuziasmează de cum întîlnesc pe Rafael, Botticelli sau Tizian. Nu le pot aprecia decît după ce au aflat cine le-a compus. În muzee pentru a arăta că înţelegi arta trebuie să exclami, să te sufoci, să strîngi braţul vecinului, să

calci pe picioare necunoscuții timizi, să alergi vizionar prin săli culegînd amici cărora să le împărtășești emoția și să sfîrșești a te așeza pe scaun, în fața minunii, lăcrimînd. Publicul te privește, iar duduile te admiră tainic : un suflet de artist.

Suprema desfătare e de a memoriza cîteva nume de tablouri și a discuta cu prietenii pe stradă, comentînd geniul artistului. Altă mulțumire e de a cumpăra albume cu douăzeci de reproduceri și de a le frunzări visător între supă și friptură. Atunci e ceasul mărturisirilor. Cineva preferă pe Tizian lui Veronese :

— Tizian e mai «bine», orice ai spune.

Un vecin întreabă :

— Dar ce ziceți de Rafael ?

— A ! . . . Și Rafael e bine.

Un al treilea, care se pricepe în Rafael, ispitește :

— Care ți-a plăcut mai mult din Rafael ?

— Drept să-ți spun nu mai mi-aduc bine aminte... Pare-mi-se o femeie.

— Știu, «Flora»... splendidă !

— Splendidă. . . Aia mi-a plăcut. . .

Un altul, ignorant în ale artei, îndrăznește :

— Parcă «Flora» e a lui Tizian.

— Ași !. . .

Se consultă un album de trei lire.

— Ai dreptate, e al lui Tizian. Dar și Rafael are una la Luvru. . .

În muzee a gusta și a înțelege o pînză, înseamnă a găsi cel puțin două amănunte care pot fi enunțate în patru fraze. Cu cît sunt mai numeroase frazele ce se pot alcătui asupra unui tablou, cu atît se

spune că tabloul a fost mai înțeles. Dacă privești și nu admiri, înseamnă că n-ai înțeles. Dacă admiri și nu vorbești și nu strîngi brațul vecinului, înseamnă că ești rece, lipsit de sensibilitate. A avea sensibilitate înseamnă a lăuda pînzele pictorilor cu renume. A avea gust înseamnă a-ți plăcea capodoperele. A fi un critic de artă înseamnă a avea cît mai multe *Guide*-uri și memorie. A fi un estet înseamnă a poseda un vocabular și o variată colecție de exclamații. Fac de asemenea o frumoasă impresie cei care te întreabă seara, după macaroane :

— Dar de ce nu vedem mormintele Medicilor ? De ce vor să ne ucidă ? Mormintele, la apusul soarelui, valorează cît întreaga Florență. . . .

Sau acei care te compătimesc că n-ai văzut o sală oarecare dintr-unul din numeroasele muzee :

— Ireparabil. Era cea mai frumoasă sală. Restul, fleac ! Erau trei Rafael și un Carlo Dolci în dreapta, lîngă ușă.

Preciziunea impresionează. S-ar spune că tînărul s-a consumat în sala cea mai frumoasă.

— Păcat, n-ai văzut nimic. Nici nu spui că ai fost în Florența. . .

În *Ufizzi* întîlnim un grup numeros de școlărițe franceze, cu directorul, directoare și ghid. Trec plictisite din sală în sală, atrînate braț de braț. Se opresc în fața nudurilor și a statuilor de marmură. Cu ochii caută amănunte inedite. Cînd le descoperă, comentează pe șoptite, cu rîsete înăbușite. Directorul își mustră cu privirile elevele. Vizitatorii le sorb din ochi. Fetele pășesc grațioase și-și aleg printre publicul masculin simpatiile.

În fața pînzelor, pictori și pictorițe copiază pe chevaleuri mari cu gesturi suple și voit degajate. Vizitatorii îi înconjoară. Trezesc mai mult interes decît tablourile celebre.

Cînd cineva îmi laudă libidinos o operă de artă nu o mai pot aprecia. Mi se pare că nu se poate aprecia o operă decît simpatizînd-o. Lauda, critica ieftină și vulgară, dezgolirile nepricepute ale erudiților cu *Baedeker* mi-o îndepărtează. Dușmănesc întotdeauna o pînză în fața căreia au exclamat alături de mine douăzeci de vizitatori :

— Admirabil. . . Formidabil. . . Sublim ! . .

Au mînjit-o. Comentariile și aprecierile m-au silit să reacționez involuntar. Încerc să nu mă arăt emoționat. Ceea ce dovedește pentru ceilalți că n-am gust artistic.

În muzee, cu grupul, nu găsesc reculegerea necesară inițierii. Ci numai o dezgustătoare vulgarizare. Un simptom al democratizării.

Vizita la Giovanni Papini. Bîlbîi emoționat adresa birjarului care nu o cunoaște și mă sfătuiește să cer ajutorul unui guard.

Casă înaltă, din piatră vînătă, răcoroasă. Urc scările, întrebîndu-mă dacă toate acestea se petrec aievea. Servitoarea mă poftește într-una din cele cinci sau șase odăi invadate de cărți. E o sală asemenea celor din bibliotecile publice. Rafturi se întind pînă în plafon. O masă mare, lungă, la mijloc. Într-un colț, scara. Așteptînd, îmi arunc ochii printre cărți.

Mă copleşesc titluri, mă destramă din toate părţile volume şi broşuri ispititoare. În raftul pe care îl privesc stau înghesuite tomuri de Loisy, traducerile biblice ale lui Luzzi, monografii financiare, o întreagă colecţie de sfinţi italieni şi manuale asupra Noului Testament. Îmi amintesc, fără voie, copilăria tristă a lui Giovanni Papini şi adolescenţa chinuită de dorul cărţilor. Îmi amintesc sărăcia cruntă care-l împiedica să-şi cumpere cărţi. Fiecare volum pe care îl stăpînea îl desfăta cu desfătarea amară şi adorabilă a bibliofililor.

De lîngă un raft, pe neaşteptate, se deschide o uşă. Un bărbat înalt, fără guler, îmi întinde mîna şi îmi arată un fotoliu. Îi vorbesc, fără să înţeleg ce îi vorbeam. Începe să zîmbească şi aprinde altă ţigară. Au trecut două ceasuri. Biblioteca s-a adumbrit. Pe masă grămezi de cărţi amintesc peregrinările gîndurilor lui Papini şi ispitirile mele.

Convorbire plină de miez şi simpatie.

Îmi dăruieşte cărţi şi mă cheamă să-l mai vizitez. Dar cine ar fi putut cunoaşte adevărul ? Îmi iau rămas bun.

Cele ce-am aflat în blioteca lui Giovanni Papini sunt prea interesante şi prea numeroase ca să poată fi pomenite în paginile acestea. Poate le voi scrie altă dată.

De vorbă cu Giovanni Papini [6]. La Florenţa. Via Giambattista Vico, nr. 3. O casă cu etaje, din piatră vînătă. Sun la cea dintîi uşă.

— Signor Papini ?

— Di sopra.

Urc scările hotărît să-mi înăbuș emoția. Nu izbutesc. Mă tulbură neliniștea ca și în ceasul cînd am primit plicul cu scris urît, larg, pătat, din Florența. Îmi deschide servitoarea. Ajung într-o odaie înaltă, ticsită de cărți, cu fum de țigară. Aștept cu ochii prin rafturi. Printr-o ușă nebănuită, între biblioteci, apare un bărbat lung, oacheș, cu părul dezordonat, fără guler,

— Signor Eliade? Mi piace.

Giovanni Papini nu e atît de urît pe cît se crede. E înalt, zvelt, cu ochi vioi și cearcăne negre de prea multe lecturi. Nu se arată deloc stînjenit de vizite. Vorbește repede, neobosit, țintindu-și cu privirile tovarășul. Regretă că nu a întîlnit nici un român la Florența care să-i traducă articolele pe care le-am publicat asupră-i [7].

— Și sunt prea bătrîn ca să mai învăț românește...

Fumează țigară după țigară. Ne oprim în fața unor rafturi pline cu traducerile operelor sale. Îmi încarc brațele cu tălmăcirile *Omului sfîrșit*. *Storia di Cristo* se întinde pe cîteva rafturi.

— Nu știu de ce nu s-a publicat povestea lui Crist în românește? Alexandru Marcu mi-a scris că va apărea la editura «Fundației Principele Carol», dar nu mai știu nimic. Cred că nu s-a tipărit încă.

Ne așezăm aproape de fereastră, pe scaune comode, lîngă cutia cu țigări. Îl întreb de *Omul renăscut*, urmarea lui *Un uomo finito*.

Așteptam cu sinceră nerăbdare confesiunea frămîntărilor lăuntrice din jurul convertirii. Credeam că va fi o operă de artă și o biografie reprezentativă generațiilor. E ceea ce ne interesează

mai mult. Va fi rezolvarea unei probleme pe care trebuie să și-o pună elita, întrucît e necesară experiența mistică unei conștiințe contemporane [?]

— Dumneata îmi ridici prea multe greutăți dintr-o dată. [. . .] Deocamdată îți răspund la cea dintîi întrebare. *Omul renăscut* e aproape gata. Nu-l public încă, pentru că eu nu sunt un scriitor care public pentru bani. Aștept apariția altei cărți — opera mea definitivă — asupra căreia îți pot comunica amănunte ce pot interesa, cred, pe români. *Omul renăscut* e o carte autobiografică de un interes restrîns.

— Și cu toate acestea, dacă va fi scrisă ca *Un uomo finito,* va căpăta o valoare reprezentativă. Mulți dintre noi ne vom recunoaște într-însul după cum ne-am recunoscut în *Omul sfîrșit.*

— Ceea ce îmi spui dumneata e interesant. Mi-amintesc, chiar, că mi-ai scris odată și mi-ai mărturisit o identitate de experiențe sufletești cu cele ale mele. Cred, însă, că e numai o exagerare. *Omul sfîrșit* am fost numai eu și nimeni altul nu poate spune că s-a recunoscut întreg într-însul. Au fost experiențe datorate unor împrejurări ce nu se pot repeta. Să nu-ți fie teamă că vei fi învinuit de simulare, de papinism. Experiențele sufletești nu se pot repeta întocmai și nu se pot simula. Lucrez acum la o carte pe care o iubesc din tinerețe. E aproape sfîrșită. Nu o public însă pentru că e capodopera mea, cartea mea cea mai scumpă și necesită o muncă enormă. Se numește *Adamo* și e o carte asupra omului. E o carte ce ar fi putut fi scrisă acum cincizeci, o sută de ani, sau după

cîteva secole. O carte care nu e numai a mea. Pînă acum s-au scris cărţi de anatomie, de fiziologie, de psihologie, antropologie şi sociologie. Toate se ocupă de Om, dar nici una nu-l cuprinde integral. Eu vreau să scriu o carte asupra Omului, cu suferinţele, nădejdile, luptele, înfrîngerile, biruinţele lui. Acest *Adamo* pentru care a trebuit să adun atîta material — nu din cărţi, fireşte — era aproape sfîrşită prin 1920. Acum a trebuit să modific mult vechea versiune şi să schimb radical pe alocuri. E aproape o scriere din nou.

— Va apărea curînd? Am citit într-un magazin literar că nu rămîne decît să revedeţi manuscrisul.

— Magazinele literare ştiu adesea lucruri care mie îmi sunt necunoscute. De fapt nu pot prevedea nimic asupra apariţiei.

— Dar *Gli operai della vigna*?

— Va apărea şi aceasta, dar e o carte fără multă importanţă. Sunt retipărite şi cîteva studii şi prefeţe, scrise la date deosebite.

— Cum priviţi cărţile din tinereţe?

— Ca pe nişte experienţe necesare. Nu mi-e ruşine de ele, pentru că acela am fost eu. Poate mai tîrziu va trebui să reneg şi cărţile scrise după conversiune, dacă acum le-aş renega pe celelalte dinainte. Cea mai bună dovadă că le recunosc drept ale mele, e faptul că le retipăresc. O singură excepţie: *Memorie d'Iddio*, o carte întru totul ateistă.

— De altfel, înseşi cărţile ce par ireligioase, după o lectură atentă se dovedesc a fi preludiile conversiunii: *L'Altra Metà, Polemiche religiose* sunt du-

reroase. O întreagă viață lăuntrică își caută satisfacerea în experiența mistică. Era o chemare care îți va strînge inima. Și poziția *Polemicilor* e autentic mistică. Sunt îndreptate împotriva raționalizării religiei, împotriva modernismului, filosoficizării lui Croce și Gentile. În ele cereați deplina independență a misticismului de rațiune.

— M-am ridicat pe vremuri împotriva lui Croce din pricina vagului abstract și a nefastei influențe hegeliene. Nu mi-am modificat părerile, dar nu le repet, pentru că Croce reprezintă astăzi în Italia un intelectual și un muncitor. Gentile e mult mai incoerent, mai indigerabil, mai germanic. Scrie trei patru cărți pe an, dar spune mereu aceleași lucruri. [. . .]

S-a înserat. Au trecut aproape două ceasuri de neostenite cuvîntări, de peregrinări printre cărți. În bibliotecă fum gros de țigară. Giovanni Papini aprinde lumina. Mă ridic să plec, cu darurile primite sub braț. La ușă mă cheamă să-l vizitez a doua zi. Dar, prudent, refuz. Îmi amintesc atîtea pagini sincere împotriva vizitatorilor inoportuni din *Un uomo finito*. I le reamintesc. Zîmbete tăinuite. Îmi strînge mîna viguros și mă bate pe umăr.

— Dacă mai ai nevoie de ceva scrie-mi. Îți trimit răspuns în România. A rividerci. . .

S-a închis ușa. Cobor treptele și ajung în stradă cu sufletul în zîmbete. Mă opresc și ascult. Mă chema ispititor Florența. Și pornesc pe străzi, odată cu cele dintîi lumini care se aprind.

Napoli, mai

Roma lui Panzini [8]. Suntem invitați la redeschiderea cursului de limba și literatura română de la Universitatea din Roma. Profesorul Claudiu Isopescu vorbește despre literatura populară. E a cincizeci și noua oră din acest an, deși cursul a început în decembrie. Șase sau șapte studenți ascultă și se uimesc poate ,de povestea mînăstirilor noastre, de baladele noastre, de întreaga viață sufletească autentică și originală a poporului. Cîțiva iau note și transcriu mai mult sau mai puțin exact numele călugărilor și istoricilor români.

Claudiu Isopescu ține cursul din propria lui inițiativă. A stăruit și a obținut singur toate autorizațiile oficiale. Izbînda nu a fost numai a lui. Universitatea din Napoli, dorind să aibă cursuri de toate limbile romanice, a cerut ca același profesor să predea acolo limba și literatura română. Din păcate Claudiu Isopescu e sărac. Pentru articolele pe care le scrie fără odihnă asupra României și artei românești n-a vrut să primească nici un onorariu. Entuziasm justificat, dar primejdios. A publicat studii în toate revistele de seamă italiene. A cercetat arhivele Vaticanului și a găsit documente inedite și neașteptate, pe care nu le publică pentru că îi lipsește timpul necesar redactării. A ținut conferințe în cîteva orașe italiene și a suportat singur cheltuielile. Răsplata atît de necesară pentru priceputa muncă e ridiculă. Guvernul român i-a acordat pentru cursul de la Universitate o sumă lunară ce e cu mult întrecută de venitul unui bucătar mediocru. E o

adevărată minune că izbutește să-și asigure existența familiei în Roma. Profesorul nu desperează. Și-a cîștigat prietenii prețioase printre elita italiană. Nădăjduiește să alcătuiască împreună cu studenții, la seminar, un dicționar român-italian. De asemenea, va publica traduceri din prozatorii noștri contemporani. E interesant faptul că Isopescu e mai cunoscut și mai răsplătit în Italia decît în România. Italienii au înțeles beneficiile culturale pe care le pot trage din activitatea sa publicistică. Am citit notițe și comentarii cu adevărat elogioase. S-ar putea nădăjdui un sprijin mai neprecupețit, mai demn din partea celor care au datoria să o facă?

Vizită la liceul Mamiani. Ne primesc pe săli grupuri de elevi [...] Ne conduc prin clase. Mamiani e unul dintre cele mai mari licee din Roma. Admirăm clădirea și coridoarele. Numai atît. Laboratoarele — de ce plural? — sărăcăcioase. Sala de gimnastică comic rudimentară. Elevii — entuziaști și emancipați. Aleargă pe scări și fumează la doi pași de profesori. Un însoțitor român ne dezvăluie amănunte autentice. Cîteodată, de pildă, elevii își primesc profesorul cu aplauze prelungite. Tumultul poate dura chiar un sfert de ceas, în care timp profesorul e nevoit să mulțumească zîmbind de pe catedră.

Intrăm într-o clasă cu drapele și flori. [...] Urmează, firește, discursuri. Vorbește un profesor bătrîn, cu glas sonor, cu gesturi teatrale. Evocă același trecut istoric, aceiași legionari care au sugrumat cîndva Dacia, aceeași coloană a lui Traian. Aplauze după fiecare frază. O dată aplaudăm noi, o dată ita-

lienii. Strigăm : E viva l'Italia ! Ni se răspunde : E viva la Romania !...

Într-o sală vecină, ni se servește înghețată, tortă, sandvișuri, vermut. Elevii și elevele consumă zgomotoși. Încerc să cunosc pe profesorul Bodrero, care vorbise despre genialità latina. Profesorul plecase. Lîngă mine cîțiva elevi pomeneau numele lui Alfredo Panzini. Au primit entuziasmați să mă recomande. Panzini le era un profesor iubit.

Un bătrîn mărunt, cu ochi mari, umezi. Tinerii îl salută după obiceiul roman. Panzini zîmbește. Îmi strînge prietenos mîna și îmi mulțumește pentru articolul [9] pe care l-am scris asupra-i. Îmi cere lămuriri asupra românilor, asupra României. Cu cîteva săptămîni mai înainte, un consul ungar vorbise în fața întregului liceu despre Ungaria sfîșiată. Mărturisea că tratatul de la Trianon a fost o nedreptate ; că românii au furat ținuturi ungare ; că nădejdea celor de la Budapesta e de a reconstitui cît mai curînd Sfînta Ungarie *. Discursul consulului n-a împiedicat ca elevii liceului să ne primească pe noi cu urale și cu dovezi de sinceră, spontană, autentică dragoste. Dar cîțiva intelectuali, s-au îndoit de originile și de drepturile noastre. Ungurii cheltuiesc enorm cu propaganda. Aceasta se știe. Publică reviste, susțin re-

* Referire la cunoscuta atitudine revizionistă a politicii reacționare horthyste, care punea în circulație, printr-o propagandă agresiv-șovină, teze antiromânești revanșarde, în flagrantă contradicție cu adevărul atestat de istorie. Urmarea acestor «demersuri» profasciste și, apoi, prohitleriste ale Ungariei horthyste a fost — după cum se știe — aplicarea arbitrarului Diktat de la Viena, act de barbarie și sfidare a legalității internaționale și a relațiilor pașnice interstatale. *(n.ed.)*.

gește pe profesorii de limba maghiară, răsplătesc pe ziariștii italieni pentru articolele favorabile Ungariei. Și dovada concretă a rezultatelor acestei propagande mi-o dădea însuși Alfredo Panzini, admirator al latinității, iubitor al Romei, în conștiința căruia întîrzia încă teoria lui Rösler. Îmi cere impresii culese din Roma.

— Vrei să răspund eu la întrebarea pe care ți-am pus-o ? Te așteptai să găsești o Romă mumifiată, arheologică, parfumată numai de amintiri istorice, covîrșită de trecut, secătuită de gloria veacurilor ; și ai întîlnit o Romă contemporană, mondenă, superficială.

— Nu superficială. Ci întinerită, proaspătă, febrilă.

— Poate. Eu, însă, nu-mi recunosc Roma dinainte de război. E o Romă nouă, modernă. [. . .]

Ochii lui Panzini, umezi, rămîn nepătrunși. Mă cercetează. Mă întreabă dacă am ieșit mult pe Via Appia.

— E cel mai frumos loc al Romei.

Alunecăm asupra literaturii italiene contemporane. Pirandello nu e un mare scriitor.

— După cum spui și d-ta, Pirandello e un cerebral, nu un artist. Succesele lui se datoresc norocului, snobismului și lui Mussolini *.

— ...

— Dintre cărțile mele nu mă mulțumește nici una. Scriu prea mult ! Nenorocirea capitală a vieții mele

* Afirmație extrem de subiectivă, generată evident de contextul social-politic în care are loc convorbirea. Nu este cazul să stăruim aici asupra valorii operei de circulație mondială a lui Pirandello, scriitor de excepție, care a reușit nu o dată să se ridice deasupra conjuncturilor și ingerințelor de tot felul, caracteristice momentului istoric al elaborării scrierilor sale. *(n. ed.)*

a fost prima pagină pe care am scris-o. Aceasta am înțeles-o tîrziu. Eu voiam să fac lumea mai bună. Voiam să influențez cît de cît asupra relelor societății, asupra nedreptăților, asupra oamenilor care își fac semenii să sufere. Și nu am izbutit. N-am putut schimba nimic. Oamenii sunt tot atît de răi, de meschini, de vicioși. Iată durerea bătrîneții mele...

Mă împotrivesc.

— Dar de ce nu vă gîndiți la atîtea ceasuri fericite pe care le petrec oamenii citind cărțile voastre ?

Panzini mă privește, lăcrămînd. Plînge. Rămîn încurcat și nu știu ce să-i vorbesc și ce să cred. Emoția durează cîteva clipe. Lacrimile au pierit. Strălucesc numai ochii.

Îmi strînge mîna mult timp.

— Vezi d-ta, un scriitor nu trebuie să creadă niciodată în influența salutară a cărților sale asupra semenilor. Pentru că atunci suferă prea mult și prea tîrziu...

Note de drum : Vezuviu-Pompei [10]. Seara, pe bulevardul din fața mării, adumbrit de palmieri stufoși, străinii contemplă Vezuviul ce fumegă roșcat. Valurile se stîrnesc, potolite, de pietrele adunate jos, la temeliile digului. Luntre se îndreaptă spre larg, cu pasageri timizi, iluminați de zîmbetul desfătării inedite și stînjeniți de privirile celor de pe bulevard. În salt de val se aud țipete sfioase și alintate, cuvinte șoptite, fraze precipitate în graiuri străine. La răstimpuri, glasuri și romanțe napolitane, luate de vînt și pierdute pe ape se împletesc cu strigătele vîslașilor

Pe bulevard aleargă motociclete cu ataș, purtînd un ceas, pentru douăzeci de lire, perechi fericite. Dinspre Vomero, dinspre castelul mîndru ce domină orașul coboară trăsuri cu vizitii cinici și agresivi. Coboară prin stradele abia luminate, pietruite, pe sub balcoane cu glastre, întrerupînd șoapte, împiedicînd îmbrățișări.

Un Napoli nou, necunoscut vizitatorilor sentimentali, cu ascunzișuri desfătătoare pentru un ochi priceput, cu mireasmă rară și tulburat de melodii specifice. Trăsura ocolește colțurile luminate electric, se strecoară prin ulicioare nebănuite, cu case năpăstuite de vreme și de întuneric, în pragul cărora se ghicesc umbre. Pe neașteptate, răsar birturi și berării cu orchestre, cu becuri mari, apoi piazzete cu fîntîni sfioase, cunoscute aproape numai localnicilor.

Din toate colțurile, se adună curioși pe bulevardul cu viziunea crudă a Vezuviului ce așteaptă. Grupurile întîrzie mult, în noapte.

Un tren subteran ne duce dimineața pînă la poarta Pompeiului. O căscioară împrejmuită cu pini, de unde se vînd biletele pentru vizitarea cetății. Pătrundem pe o stradă strașnic pietruită de-a lungul unor pereți de case pustii. Ne întîmpină o fîntînă secată, cu o coloană stingheră, cu un smoc de iarbă răsărit într-o muche. Pășim strînși unul lîngă altul pentru că ne putem rătăci printre zecile de ulicioare. Cu cît înaintăm, cu atît se face mai multă tăcere. Ziduri se leagă, rupte la răstimpuri, fără acoperișuri, închizînd lăcașuri în care crește sfioasă iarba. Intrăm prin unele și rătăcim pînă găsim altă uliță.

Vilele păstrate în întregime au porți cu garduri și paznici. Ni se deschide fără nădejdea unui bacșiș. Trecem din încăpere în încăpere, oprindu-ne în fața pereților zugrăviți. Acoperișurile sunt reparate cu pricepere, iar pe alocuri reconstituite. În grădina uneia din vile s-au răsădit flori și tufe și apa curge prin același tub de plumb ca pe vremea Flavianilor, într-o miniaturală fîntînă arteziană. Din Forum, unde admirăm tristele coloane ale templului lui Apollon, coborîm pe un drum larg spre cîmpie. Ne întîmpină o pădurice sălbatică și cîteva ogoare cu porumb și bob de-a lungul cărora curge canalul cu apă dulce. Orașul a început [să fie descoperit] odată cu săparea canalului acesta, spre sfîrșitul veacului XVIII, dar lucrările organizate nu s-au împlinit decît de foarte puțin timp,

Dincolo de zidurile Pompeiului se află frumoasa Villa dei Misteri, basilica tainică înlăuntrul căreia se desfășoară inițierea în misterele orfice. Un ghid cules pe drum ne explică pripit ritualul orfic și ne tălmăcește picturile de pe pereți. Ghidul memorizase, fără să înțeleagă nimic, dintr-o broșură cu gravuri a profesorului Macchioro. Se arată jignit de întrebările pe care i le pun inocent ca orice român curios. Cînd îi citez izvorul erudiției sale arheologice, ne părăsește revoltat pentru un alt grup.

Toate vizitatoarele încearcă deziluzii vădite coborînd în Vila Misterelor. Vizitatoarele bănuiau altceva. Ritul bacantelor care se biciuiau ca să atingă extazul dionisiac le nemulțumește. Cercetează grupurile zugrăvite, cercînd pretutindeni un sens ascuns. Nu sunt satisfăcute de amănuntele ghidului. Sfioase, îndrăznesc :

— Și orfismul ăsta era... vraiment, moral ?

Tovarășa noastră socotește Vila Misterelor drept una din nu mai puțin misterioasele case sau cămări pe[ste] pragul cărora nu pot trece, însă, decît bărbați și perechi singure.

De la poalele Vezuviului și pînă la crater, se ajunge cu funicularul, pentru optzeci de lire. Suma e fantastică și mulți dintre cei ce au venit pînă aici se reîntorc la Napoli fără să fi urcat vulcanul. Vagonul lunecă la început pe o pantă de treizeci și cinci de grade, variabilă. Aproape de observator se află hotelul «Eremo», unde ne oprim la întoarcere șapte minute și plătim opt lire o ceșcuță cu *caffé-latte*. Trecem prin vii și păduri rare. Butucii de viță au crescut rodnic din valurile de lavă roșcată. După observator vegetația piere. Drumul pînă la crater îl facem în alt vagon, care e tras pe o înclinație de optzeci și cinci de grade. Cînd ajungem ne uimește vîntul rece ce ne suflă din coaste. Nu putem merge decît cu ghidul : cinci lire de persoană, în «caravana» numai trei. Așa stă scris pe comunicatul, lipit pe un stîlp, cu pecetea primăriei din Napoli. Pășim pe o cărare deasupra căreia vîntul pogoară neîncetat pleava lavei. Ocolim cîteva sute de metri și ajungem în fața craterului. Cînd se potolește vîntul, auzim lămurit răsbufnirile subterane. Fumul gros, cu reflexe roze, e sfîșiat de bolovani fierbinți, de împroșcări enorme cu noroi, de pietre incandescente. La răstimpuri țîșnesc ca o negură și se rostogolesc în apa din fundul prăpastiei cu creste galbene de pucioasă. Toată prăpastia străbătută de vine chinuite, stîncoasă, prelinsă cu noroi și sulf a fost cîndva craterul Vezuviului.

Ascultăm acolo mult timp amenințarea neputincioasă și mînioasa scrîșnire a vieții încătușate sub picioarele noastre. Privirile ne sunt apoi cuprinse de marea ce-și stinge luminile departe, într-un resemnat albastru. Pe țărm, orașele înfloritoare — Torre del Greco, Torre Annunziata, Castellammare, Sorrento — culeg cele dintîi răsfrîngeri ale amurgului.

Abbazia [11]. Pe malul mării, între mese adăpostite de elegante umbre, aleargă chelneri ritmînd fraze din «Ça c'est Paris». Orchestra pe înălțimi compătimește.

Marea — resemnată. Vapoare albe ajung la răstimpuri din Fiume, purtînd străini naivi și entuziaști, care admiră parcul, privesc vitrine, scriu ilustrate și consumă înghețată cerînd plata în italienește. Jos pe plaja construită teutonic, aceiași plicticoși copii, aceleași dudui pîrlite de soare, aceleași doamne libidinoase și aceiași păroși masculi, somnoroși, galanți, blonzi. Fiecare sex și vîrstă năzuiește să realizeze un tip monstruos de elegant văratec. Copiii vor să fie impertinenți și fermecători. Duduile — interesante, ciudate, indescifrabile, sentimentale și anturate. Doamnele — iubite, dorite, satisfăcute. Iar domnii — originali, dandy, blazați.

Chipuri de imbecili inteligenți răsar din pantalonii largi pînă la obscenitate. Sosesc spre amurgit, zîmbitori și enigmatici. Sorb siropuri și cafea cu lapte, comunicîndu-și inedite experiențe sexuale și comentînd jalnice amănunte de estetică vestimentară.

Dinspre mare bate vînt sărat, cu păreri de coji de raci și burtă de pește. Unul care vrea să fie admirat înoată foarte departe, înălțînd inutil spuma.

O pereche vieneză visează pe un creştet de stîncă. Pauză stupidă în care timp valurile nu se lovesc de parapet. Pauză care strecoară în sufletele slabe acea nuanță de vilegiatură, amestec provizoriu de nostalgie idealistă și necesități sexuale. Atunci, ochi miopi se ridică spre cer și capete blonde se pleacă pe umeri. Situația e jenantă pentru un cicer lucid.

Melancolia mării charlestoniste e vulgară, hibridă, perfidă, imediată. După dansul care nu a stîrnit decît pe jumătate diverse și bine știute dorințe, nostalgia e caraghioasă. După cum caraghioși sunt acei cîțiva originali cinici, oferind seninătate de cabaret şi pătrunzime de cocostîrc. Cinici cu urechile parfumate și bine crescuți.

Deodată gîndurile se frîng, perechile tresar, doamnele oftează, ochi de fecioare îndoielnice lucesc în orbite. «Ça c'est Paris». Enervant pînă la obsesie, trist pînă la stupiditate, prelungit ca un gumilast orchestral, leit-motivul deschide guri și înăsprește pulpe. Atmosferă de idilă rusă în bar. Te năpădesc senzații parazite, tristeți refulate în seri de vară cînd sufletele se înăbușă în singurătate. Amestec de sifoane verzi, ondulări de balet și cuplete cu tîlc. «Ça c'est Paris» entuziasmează însă pe toți ratații sexelor, care nu sînt nici femei, nici masculi. Conștiințe insipide și guralive ce pritocesc alături de sufletele fălcilor drepte, care sunt sufletele veacului.

Dans hibrid în fața mării pururi sincere. Dansul poate fi estetic, magic sau sexual. Dansul modern, umilitoare secreție africană, și-a pierdut în civilizație fruptul magic. Estetic nu va putea fi niciodată. Dansul importat, de dincolo, nu poate fi decît sexual. Admirabilă și liberă excitație, într-un ritm care nu mai are nimic de ascuns, nici de dezvăluit. Dansul

modern poate fi cu izbîndă un preludiu al istoriei orgiastice, un bici ardeiat pe spinarea sexului, un cumplit rezervor de energie, un rafinat deșteptător de voluptăți, un erudit născocitor de amănunte erotice. Dacă ar fi fost sincer, descoperit, integral, dezvoltîndu-se de-a lungul aceleiași glande, dansul ar fi îndepărtat neurastenia, autoerotismul și psihanaliza. Dansul modern însă e scofîlcit ca o fecioară bătrînă și putredă, puțintel ca o doniță, ipocrit, mediocru, neputincios, bleg, urît-mirositor, de o dezgustătoare coreografie, enervant și consumant. Nu e torențial, nestăpînit, lugubru, excitant pînă la roșu, sfîrîitor, asurzitor, frenetic, cotropitor, pur sexual ca urcușul bacantelor înnebunite spre Ida. Nu e sincer. Nu e total. Nu e încordat pînă la rupere. Nu e sălbatic. Nu e sîngeros. Nu are nimic grandios, fantast, supra-uman, de o bestială inconștiență. E suficient ca și creierul partenerelor. E reținut de o falsă decență. Gîfîie fricos și impotent. E rușinos.

Am transcris pagina aceasta dintr-un *carnet* cu reflecții asupra modei, distracțiilor și moralei sexuale contemporane. E instructivă corespondența ce poate fi surprinsă între felurite aspecte ale civilizației noastre. M-am oprit aici. Concluzii asupra dansului modern pot fi lesne culese de oricine.

Abbazia, cu inerente jigniri aduse spiritului, e totuși suportabilă. Prin parcul îngrijit se întîlnesc doici și copii cu cercuri ca și la Slănicul de Moldova. De altfel, atmosfera de interior e identică cu cea internațională, atmosferă de vilegiatură. Public spălăcit, bănuitor, suferind, afectat.

Se comentează apariția românilor, bruni, îngîmfați, cutezători. Prietenul meu dansează tot atît de antre-

nant cu o franțuzoaică indescifrabilă, apoi cu o maghiară blondă și consumatoare de sandvișuri cu sirop. Franțuzoaica ne zîmbește de la masa ei, provizoriu. Unguroaica ne privește sticlos, ca pe o enigmă caligrafică. Spre seară, înghețata lasă locul cafelei cu lapte. Perechi demne sosesc în pardesiuri elegante. Muzica se odihnește sub becurile palide. Se apropie vaporul, corect și sobru. Familiile își adună copiii și se înghesuie la intrare cu biletele verzi în mîini.

Pe punte franțuzoaica s-a așezat alături de noi.

[Septembrie]

Pagini dintr-un jurnal sentimental *. *Toamnă venețiană* [12]. Cum să-ți spun ? Că Venezia e verde, verde și ochii venezienilor tulburi, tulburi și cerul și dimineața ca o liniște în vie după ce s-au răsipit copiii ? Și San Marco — aur prelins pe trepte de marmură rece ? Frunze se ridică din curți neștiute și alunecă și apoi canalul le poartă de-a lungul cheiului și cu ele tristeți, tristeți...

Ochii venezienelor ard în cearcăne, agonizează voluptatea amară și prelungă a infirmărilor. Le privesc cu inocență perversă, indecent și admirativ, cum privești femeile frumoase dintr-un oraș străin. Caut desfătarea stranie a surprizelor. Nu mi-e teamă să

* Acest «jurnal sentimental», care nu se suprapune, cronologic, cu jurnalul *real* al călătoriei în Italia, din *primăvara* anului 1927, probabil că va fi avut, în intenția autorului, o finalitate pur artistică, nararea retrospectivă a faptelor determinînd o anumită atemporalitate, ușor de remarcat la lectură. Sau — cine știe — să fi fost totuși Mircea Eliade și în *septembrie* 1927 la Veneția ? *(n. ed.)*

exclam, să zîmbesc deschis, să felicit precipitat în sărmana mea italienească florentină. Nu mă gîndesc la nimic ; admir, exalt, alerg. Firește, am înțeles de mult aceasta : venezienele sunt străine Veneziei. Descoperirea m-a tulburat șase luni mai înainte, către sfîrșitul lui april, în acea seară cu răsărit de stele, cînd fetele care ieșeau din catedrală și-au sărutat tovarășii — imberbi zgomotoși — coborînd puntea. Am vrut s-o întreb pe școlărița sveltă și blondă, cu pistrui dibaci umbriți de caschetă, care mi-a dăruit astă primăvară monete și mi-a scris : «Le mie congratulazioni per i suoi progressi in italiano» — am vrut s-o întreb, după ce mi-a mărturisit că a împlinit optsprezece ani, dacă în adevăr la Venezia, către sfîrșitul lui septembrie, mor iubirile. De unde putea ști ? A copilărit în grădina unui palat quattrocento. A băut apa unei fîntîni care a văzut — îmi spune — trei asasinate. A tînjit după carnavalul ce-și palpita falduri de lumini și serenade pînă sub zidurile parcului în care nici ea, nici părinții nu erau stăpîni. Cum ar fi putut înțelege că Venezia e cetatea care agonizează iremediabil de la moartea lui Francesco Marosini ? Că zidurile, grădinile, canalele dăinuiesc, dar iubirile, în Venezia, mor toamna ?...

Cînd, peste mulți ani, tinerețea se va stinge lin, lin, vei veni aici și vei sfîrși tot ce vei mai avea viu, cald, tînăr, de prisos, în suflet și în trup. Prietenă, îngăduie acest sfat într-un jurnal pe care, poate, nu-l vei citi niciodată. În Venezia, la douăzeci de ani, rătăcind pe ulițele cunoscute primăvara — nu e așa că Jenia are dreptate : *amare necesse est, vivere non est necesse ?* N-ai cunoscut pe Jenia. Mi-amintesc

acel amurg nostalgic, întoarcerea din Saint-Bernard, în autocar, umiliți de priveliștea prea elvețiană și de excesul laptelui cu chifle. Seara cu tălăngi și păreri de cascade, cu umbre vineții, cu mireasmă de zăpadă și fîn. Pe mine mă năpădeau bucurii și mă desfătam risipindu-le la fiece răspîntie, coborînd tot mai jos, pe margini de creastă, către lacul Genevei. Atunci, în banca a doua, i-a zîmbit. Ioan a desfăcut un pachet de ciocolată. Au vorbit mult în franțuzeasca pe care ea o descurca greu. Poate, în seara aceea, s-au iubit. Jenia nu bănuia nimic. Dar Jenia avea dreptate : *amare necesse est*... De ce m-am simțit gol, străin, atîrnat în ghiară rece în ceasul cînd am cunoscut fericirea americancei blonde, transfigurînd-o ? Eu îi fotografiam pe toate cheiurile, la Montreux, la Lausanne, la Rigi. Vîntul flutură pe punte pelerina și, alături, pe cea a lui Ioan. Îi fotografiam, firește, unul lîngă altul, privindu-se enigmatic. A trebuit să accept, la urmă, să mă fotografieze și pe mine, din profil, cu pardesiul pe umeri ca un voiajor comercial. Am urcat împreună la Caux, ca să admirăm «Dent du Midi», cu zăpada înghețată pe creștet și răsturnată prin prăpăstii. Am ocupat un compartiment în funicular și am privit glicina sălbatică și arbuștii parfumați. Am citit reclamele hotelurilor, am luat ceaiul pe veranda zbuciumată de charleston, am cinat la Montreux, așteptînd vaporașul. În castelul Chillon, ei doi s-au apropiat de o ferestră luminată, deasupra lacului și au privit discret ; m-am furișat...

Iată-mă-s departe de această zi senină de toamnă venețiană. Pe cine va mai iubi Jenia acum ?

Mă întorc de la Lido. Am revăzut cimitirul cu porți plumburii și chiparoși mulți, înalți, îndurerați că umbrele lor nu adumbresc marea. Iar marea e verde și plaja s-a răcorit și vînt sărat suflă în Venezia toamnei. De ce mă covîrșește tristețea ploilor la Vesegnin, în dimineața cînd ne-am despărțit de cei din urmă oaspeți, privind cu ochii automobilele strecurîndu-se pe sub stejarii imenși ?... Singur în biblioteca necercetată de nimeni, în care nici *Memoriile entomologice* ale lui Réaumur, nici adaosurile la *Enciclopedia* lui Diderot, completate în princeps, nici volumele de teologie jansenistă, nici acel Guicciardini cu adnotații curioase nu mă interesau. Cea mai tristă dimineață în peregrinările mele de student sentimental, ce scrie pentru cititori, pentru el și pentru prieteni, în trei caiete cu coperți stinse.

Seara, într-o odăiță albă de hotel, în fața ferestrei deschise. Niciodată n-am urît mai mult jocurile copiilor venețieni. Tresar la fiecare clipă, naiv ; poate se răresc ; țipă și se cheamă din ulițe ca la o nenorocire. Mă aplec și privesc. Ioan își numără banii. Mîine trebuie să plecăm. Nu mai aveam decît pentru hotel și pentru masa de seară. Mîine vom mînca chifle cu mere pînă la Triest. Toate acestea îmi amintesc noaptea nedormită de la Milano, rătăcind prin grădină și nisip de la Florența, economiile cheltuite pe albume și reproducții. Poate lipsa de bani alungă melancolia, gîndesc eu. Astă noapte n-am putut să-mi îngădui luxul unei gondole. M-am întors tîrziu pe ulițí reci, încercînd să mă bucur că voi revedea Triestul. A fost zadarnică chiar oboseala. N-am putut scrie nimic în nici unul din cele trei

caiete. Am adormit, în zori, cînd cerul Veneziei se învioră.

Mă întreb cum mă voi despărți de Venezia. În primăvară am fost trist, trist. Ravena mi s-a părut ursuză. Dar acum, toamna, rătăcind cu aceleași cărți și aceleași trei caiete ? Cîndva am să scriu povestea omului care s-a îndrăgostit de un oraș. Toți vor înțelege, însă, că omul iubea orașul pentru iubirea ce-o aștepta între porțile lui. Povestea am s-o închin Jeniei. Poate cineva va înțelege că nu m-am gîndit la Jenia...

(1928)

Venezia, 5 aprilie

Pe via Garibaldi [13] («*No ché a sto mondo, no, città più bella !*» — Ricardo Selvatico). În Venezia te poți abate o zi sau statornici un an ; aceeași bucurie nestăpînită cuprinde la coborîrea treptelor gării spre Canal Grande, aceeași tristețe deprimantă stăpînește la plecare. În cele dintîi zile cetatea înfrigurează ochiul și îmblînzește fețe pogorîte din nord. Nostalgia veneziană nu-și găsește asemănare; sentimentul tragic al agoniei se descoperă pretutindeni, în ziduri scorojite de-a lungul canalului, în cupole cu întuneric și aur mult, în glastre cu flori triste la balcoane și ferestre pe care seara le ferecă. Agonia Veneziei o simt toți afară de venezieni. Agonie senzuală și crudă, mocnind între ulițele strîmte, tulburîndu-se pe *Càlle dei fabbri,* răsfățîndu-se în piață, între coloanele ducale, pe chei, smerindu-se în fața mării. Străinii o surprind și îi îndură povara.

Dar Venezia — feminină și tomnatică — e complexă. Acei care se opresc la nostalgie și la muzee nu o cunosc. Venezia se descoperă și se experimentează așa cum se descoperea cerul lui Veronese sau savoarea de șnapan irezistibil a lui Aretin. Anumite romane, filme și premize istorice îngreunează, firește, experimentarea integrală a cetății. Pentru că

toate acestea sunt surogate. Condensează, lichefiază în esențe, reduce în eprubete elegant etichetate, simplifică. Viața Veneziei — mai mult ca a oricărui oraș italian — nu poate fi explicată prin cărți. Atunci arborii primitivi stilizați din S[anta] Ursula a lui Carpaccio repugnă, iar coloșii lui Tintoretto impresionează neplăcut prin cărnurile revărsate, amintind pe Rubens. Și toate acestea, de fapt, nu trebuie revăzute astfel, nu trebuie să stînjenească sau să irite firescul ochilor. Atît timp cît rămîne această obsesie a naturii, în contemplația unei cadre, se recunosc cărțile, studiul istoric, iar nu maturizarea sentimentului estetic de-a lungul experiențelor estetice (care înseamnă tehnică, iar nu istoria memorizată).

Dar iată-mă depărtat de rostul acestor note, scrise la o fereastră cu flori și soare, alături de Rialto. Cerul, pitpalacii din balcoanele vecine, unda canalului, terasa de pe coperișul roșcat îmi amintesc cetatea. Clacsonul bărcilor-automobil îmi amintește veacul. Și nu e un prilej de tristețe această tovărășie stranie, ci numai o pildă din tragicul Veneziei care nu vrea să moară. Fiecare gustă și apreciază numai un crîmpei din frumusețea ei largă, pătimașă, neodihnit înfruntînd timpul. Se gustă Venezia din gondolă, seara, prin canale lăturalnice, către piazzetta S. Marco. Sau dimineața, în piața fluturată de porumbei, sau în Campanile, sau în fața Punții, sau în Academia, sau în pridvorul bisericii Santa-Maria della Salute.

Aici e Venezia, dar nu întreagă. Nostalgia, cinematograful, legendele adolescenței împiedică în cele cîteva zile descoperirea senzualității perverse și to-

tuși robuste, sălbatice și fardate. Venezia e senzuală în ea însăși ; cerul, cînd nu mai e privit cu melancolie, se lasă mîngîiat de doruri aproape trupești. Palatele de pe Canal Grande ațîță o senzualitate cu fundal fastuos, bizantin, dannunzian. Canalele sunt drumuri către întîlniri, gondolele au ghioace pentru îmbrățișări chinuite în spaimă, balcoanele sunt așteptări, ferestrele tăinuiesc iatacuri cu perne moi, purtînd mirezme vechi, trezite de sărutările amanților. Perversitatea dragostei veneziene e mîntuită de impulsul priapic, de bestialitate. E senzualitatea curtezanei care-și teme frumusețea și anii ; astfel a fost Venezia întotdeauna. Zidurile ei poartă fiorul vieții viețuite intens, aprins, exaltînd voluptatea primejdiei, culegînd desfătări, prețuind nebunia curajului, prețuind trupul și artele trupului. Cînd ochiul a surprins spasmul senzualității în coloane, în bolți, cadre, Venezia ajunge actuală, feminină și vie. Zilele petrecute nu sînt decît beții pe care cuvintele nu vor încerca niciodată să le reproducă. Cele mai frumoase, mai fierbinți, mai muzicale pagini din *Il fuoco* par inutile și decolorate ca șiragurile de hîrtie la sfîrșitul balului. Niciodată nu mi s-a părut mai fad, mai construit, mai spilcuit D'Annunzio ca în ziua cînd senzualitatea veneziană mi s-a luminat și m-a copleșit. Sunt sumedenie de nuanțe pe care le dăruiesc soarele, lumina canalelor, zidurile și femeile. Nuanțe care cu greu se pot împreuna, ca să alcătuiască ceea ce obișnuim a numi «caractere». Venezia e diversă și capricioasă ca o femeie. Însăși viața ei de virilă înfruntare a vitregiei istoriei și de feminină exaltare a viciilor e o contradicție, pe care

anumiți oameni nu o explică *à la manière* de Taine, prin necesitatea echilibrului organic. Rătăcirea pe ulițe veneziene, după ce ochiul și sufletul au deprins a recunoaște urmele senzualității, e chinuitoare. Carnea e înfrigurată, sentimentul sexual se atenuează, lăsînd loc unei neliniști erotice ce înfășoară trupul cu fiorii așteptărilor, ai convalescenței, ai pașilor în catedrale. Te surprinzi dorind senzual un număr infinit de lucruri. Ai dori ca dinții să se înfigă în cea mai frumoasă piersică, buzele să soarbă desfătări și visuri de pe buze care să fie proaspete ca ale unei fecioare și pricepute ca ale curtezanelor, ochii să se înlăcrimeze cu *Înălțarea* lui Tizian, brațele să strîngă, să fie mîngîiate și zgîriate, trupul să înfășoare trupuri, părul și unghiile să culeagă parfumuri, să asculți cornuri, glasuri, orgă, marea, să fii în grădini, în iatac, în toate părțile.

Firește, astfel redusă în substantive și adjective, senzualitatea veneziană pare penibilă și inocentă ca un adolescent poseur. Dacă ar trebui să scriu un imn, imnul ar fi prea lung și prea îndrăzneț pentru notele de față.

Diminețile te exaltă, amiaza tînjește în trup ; încordări îți cheamă verdele canalelor, cenușiul piețelor, limpezimea mării, ajunsă de la Lido. Către înserat febra aromitoare cuprinde ochiul care a văzut și dorit prea multe, carnea care s-a zbătut în spasme nebănuite. O săptămînă petrecută în Venezia consumă pînă la deprimare. Fiece pod amintește întîlniri, îmbrățișări, seduceri, înjunghieri. Altădată, aceasta era un simplu prilej de nostalgie. Acum, ia proporții de orgasm.

Cred că Venezia nu poate fi cuprinsă în toată făptura ei decît la a treia sau a parta revedere, după ani istoviți în muzee, în biblioteci, pe mări, după stranii și diverse experiențe senzuale, după acea maturizare pe care o lasă suferințele crunte și nemărturisite, după moartea unei logodnice. Atunci viața trupului ajunge prometeică. Atunci, ochiul și duhul se apropie mult de simțuri și se îneacă în senzualitate. Atunci, chiar sinuciderea își găsește un sens.

După amiază de primăvară adriatică. Am vrut să depășesc și ultima impresie adunată în rătăcirile pe canale. Ciuda pe negustorii vîscoși și răzvrătirea împotriva grupurilor anglo-americane sunt inutile. Am coborît pe chei cu ochii la cele trei vase cărora vecinătatea gondolelor le dilatau proporțiile. După cîteva poduri de piatră străinii se împuținaseră. Începuse a mișuna acea mulțime de port în repaus. Vitrinile erau tot mai puțin elegante. Trecătorii erau grăbiți, precipitați, deși mulți se arătau dispuși să se oprească și să contemple orice spectacol cît de cît inedit.

Pe via Garibaldi, ce cotește odată cu sfîrșitul cheiului spre interior, ocolind un mănunchi de clădiri și grădina publică, fierberea ajunge în toi cu două ceasuri înainte de apusul soarelui. E strada cea mai largă și cea mai viu veneziană. Adună cei mai mulți și mai zgomotoși copii. E înțesată de marinari cu fețe de adolescenți bruni, de tineri cu păr creț și cu privirile de vagabonzi crescuți prin porturi. În fața prăvăliilor flutură fîșii aspru colorate. La ferestre se îngrămădesc capete ; se încing comentarii între cei din stradă și cei din balcoane.

Cineva a răsturnat un copil. Copiii se adună și țipă. Tineri fără guler și marinari cu berete scămoșate protestează în dialect. Doi domni de la lăptărie au intervenit. O bătrînă cu gușă comunică primele amănunte unei femei alăptînd un copil, la o fereastră de uliță. Femeia nu a putut vedea scena de la început. Blestemă copilul care plînge la sîn. O vecină îi dă dreptate, își cheamă băiatul strecurat pînă aproape de locul incidentului și-l scutură cu pumni zdraveni. Băiatul plînge. De alături se aude un pian. Pitpalacii, care se odihnesc o clipă, reîncep. O pereche imposibilă suge înghețată. Un caporal cu zîmbet larg a cumpărat o basma. Vînzătoarea fericită privește soarele. Soarele scaldă strada, grăbind pașii și întinerind fețele. Cîrduri de copii se scurg spre grădina publică, singura din Venezia. Statuia lui Garibaldi, rezemat în sabie, e înconjurată de un bazin cu cei mai mari pești roșii pe care i-am văzut cîndva. Atît de mari încît s-au decolorat, și unii — cît crapii — păstrează numai cîteva pete aurii pe spinările albe și grase. În jurul statuii aleargă doi copii cu cercurile. După străveziul feței și după eleganța veșmintelor se recunosc străini. Două englezoaice mioape îi supraveghează zîmbind duzinii de venezieni care îi privește ca pe o apariție rară în grădina lor.

Coborînd pe aleea cu pietriș, cu statui ciuntite la colțuri și palmieri pitici pe brazde, ajung în fața mării. Viale Trieste pare o terasă cu zidul ei gros, la temelia căreia valurile se leagănă limpezi. Cîțiva bătrîni moțăie pe bănci cu ochii obosiți de Lido. În aleele mai ferite, perechi. Un pictor trece grăbit cu trusa și modelul. Un englez, singurul consumator al

caffè-ului cu umbrele mari, elegante, studiază o hartă a drumurilor de fier.

Aleea mă poartă pe sub arbuşti înfloriţi. Mă opresc pe o bancă tăinuită. Marea își șterge albăstrimile ca într-un tablou de la Academie.

Biserica de pe insula San Giorgio a vestit începutul ; San Marco a răspîndit semnalul cu o tînguire întunecată și reținută. Sute de biserici au trezit ulițele, au îngîndurat trecătorii. Clopotele își împreunau braţele deasupra cetății, își împerecheau sunetele, alcătuiau melodii de o clipă, se răzvrăteau, se exaltau, se smereau. Un adevărat geniu simfonic se închega atunci în sutele de clopotari nebănuiți, înviorînd Venezia.

Au tăcut. Lumini se aprind pe insule. Vaporașele spulberă viziunea Veneziei dinaintea lui Francesco Morasini. Din parc, se ridică cei din urmă bătrîni. Pe via Garibaldi aleargă vestitori cu glasuri răgușite, cu vrafuri de *Corriere della Sera* sub braț.

Tarvisio-Venezia [14]. Tovarăși de compartiment îmi erau doi studenți unguri. Cel dintîi își cumpărase de la Viena pernă, sandvișuri și portocale. Celălalt își cerceta la fiecare zece minute fața într-o oglinjoară de buzunar. Își apropia prudent arătătorul de nas, apoi și-l retrăgea brusc, înspăimîntat. Își alinta cu trei degete obrajii, clătinînd îngîndurat capul. Își pipăia fruntea, exclamînd în argot. Și se tînguia tovarășului, îl silea să-l asculte, să-l privească, să-l pipăie.

Din Süd-Banhof și pînă la graniță, dimineața, tovarășul meu și-a scrutat fața, bănuitor, în oglin-

joară. Cînd celălalt și-a sfîrșit portocalele și și-a scos perna, a murmurat. Cînd celălalt a adormit zîmbind, s-a tras în colțul băncii și a început încruntat veghea. Îl priveam și din priviri doream să înțeleagă. Dar n-a înțeles. Cînd mi-a vorbit în austriacă, fără greș, am tresărit iritat.

— Prietenul meu e un somnoros. E somnoros, cheltuitor și îl cheamă Ioan, îl cheamă Ioan Szazbo.

— ...

— Da, așa îl cheamă pe prietenul meu. L-am cunoscut cînd avea opt ani, iar acum are douăzeci și trei și e logodit.

— Cum se poate ? mă minunai eu într-o germană dureroasă, așa, ca să spun ceva.

— Tatăl lui a murit în război... Dar și eu sunt logodit.

Zîmbea. Firește, am zîmbit și eu, înclinîndu-mă și căutînd o formulă de felicitare. Aceasta l-a desfătat. Mi-a strîns mîna, rostind un nume, și și-a scuturat prietenul.

— Ce vrei ? am ghicit eu din răzvrătirea sunetelor ungare.

— Am vorbit domnului despre tine și acum vrea să te cunoască... poate a răspuns celălalt.

Dialogul a fost însă mult mai lung și mai aprins.

— Ce vrei, domnule ? cred că l-a întrebat Ioan Szazbo pe prietenul său. De ce nu mă lași să dorm ?

— Fii cel puțin bine crescut și prezintă-te, va fi răspuns prietenul său. E un domn simpatic și vrea să te cunoască. De altfel, știe că te numești Ioan Szazbo...

— Ioan Szazbo, Ioan Szazbo! a exclamat el. Fir-ar al dracului de nume cu tine [...]! — am înțeles eu din furia frazei.

— Ia, te rog, să fii politicos!...

— Și eu te rog să mă lași să dorm... Apoi, către mine:

— Pardon, Monsieur, pour ces bruits. Mon ami est un homme étrange...

Și a adormit iar. Eu, care nu înțelegeam nimic din această capricioasă prietenie de cincisprezece ani, trebuia să zîmbesc. Somnul îmi pierise alături de ciudatul tovarăș al lui Ioan Szazbo. Înduram acel sentiment nedeslușit și desfătător al privitorului care descoperă un *personaj*. Întîlnit într-o carte prietenul lui Ioan Szazbo mi s-ar fi părut șarjat. Nu înțelegeam de ce își privea fața în oglindă înspăimîntat și copilărește. Și, totuși, cititorul ar fi trebuit să afle. Dacă notele acestea ar fi alcătuit pagini literare, eram dator să depășesc impresiile și concluziile mele. Eram dator să ticluiesc o explicație. Am început să o caut. Un tic nervos? O obsesie? Sau o povestire? *[sic !]* Poate tovarășul lui Ioan Szazbo e un om influențabil, frizînd ipohondria. Poate se socotește bolnav, *intoxicat*, și-și examinează fața așteptînd simptomele. Și, totuși, dacă aș fi scris toate acestea cu adevărat, n-aș fi fost crezut. Nu-mi stăpîneam personajul. Il priveam și nu-l înțelegeam. Aș fi voit să citesc atunci o carte în care autorul să nu-și *înțeleagă* personajele. După cum altădată, dorisem să citesc cărți scrise de autori care să nu-și *cunoască* personajele. Ar fi fost atît de firesc... Autorul stăpîn pe o serie de experiențe și de tipuri începe romanul. Dar personajele își vroiesc drumurile lor, rătăcesc prin locuri necunoscute și vorbesc cu oamenii pe

care autorul nu-i cunoaște. Ce ar putea face ? Să prezinte personajele minore, șterse ? Nu le cunoaște ; nici nu trebuie cunoscute. E mai firesc și mai frumos ca în fiecare roman să lași zece, douăzeci de tipuri de care nu știi nimic, pe care le-ai auzit spunînd un cuvînt, sau schițînd un gest, sau slujind ca fundal acțiunii personajelor de seamă. Să nu știi nici cum le cheamă, nici de unde vin, nici cum le e sufletul, nici unde pleacă. Să afli, de pildă, că unul a spus : «alături...», că avea cămașă albastră ; și, apoi, în capitolul penultim, să-l întîlnești acționînd în cîteva pagini, fără ca autorul să ni-l zugrăvească, fără să-i scrie *istoricul*. De ce toate personajele apar cu *istoricul* lor în acțiunea. romanului ? Pe stradă, într-o zi, la un anume ceas, un accident adună o mînă de oameni. Vorbesc, făptuiesc și își trădează temperamentul și simpatiile sociale. Pot fi cunoscuți — unii mai mult, alții mai puțin — fără a afla nimic din viața lor trecută. Un roman este un accident care adună o duzină de oameni la un colț de stradă. Autorul nu trebuie să se simtă dator să le scrie istoricul. Să-i lase să gîndească prin vorbe și prin gesturi. Faptul ultim dacă e, îi va oglindi și mai bine. În orice caz — intervenind și talentul romancierului — cititorul îi cunoaște și-i îndrăgește... Iată, însă, alt caz. O întîmplare, începută strălucit, prevestind situații grotești sau tragice, se sfîrșește mediocru, iremediabil mediocru. Prietenul lui Ioan Szazbo m-ar fi desfătat întreaga noapte cu vorba lui de o stranie și irezistibilă incoerență. Și, totuși, a tăcut. A tăcut cum aș fi dorit eu mai înainte și cum îl rugasem din ochi. Un romancier și-ar fi ațîțat personajul : unde merge, de

unde vine, cine e Ioan Szazbo, de ce se privește în oglindă ?... Dar ar fi fost o experiență cu contribuții personale. Nu voiam. Era mai fascinant, mai enigmatic, mai ispititor în tăcerea lui inexplicabilă.

Spre miezul nopții se urcă în compartimentul nostru o pereche de îndrăgostiți tirolezi. Mă bucurai așteptînd dezlănțuirea acestor scene. M-a stăpînit, un răstimp, senzația că tovarășul cu oglinda se pregătește să mărturisească noilor veniți : «prietenul meu e un somnoros»... Lucrurile s-au petrecut însă altfel. Tirolezii și-au zîmbit o jumătate de ceas și apoi, ostenind, au cerut voie să stingă becul. Am încuviințat cu sunete. În întuneric ea și-a rezemat fruntea pe umărul lui, iar el și-a pogorît mîna pe șoldul ei. Mi-am făgăduit o meditație cu acest cuprins : necesitatea de a fi îndrăgostit și tragicul călătoriilor în cinci. Meditațiile nu sunt eficace decît împlinite cu gînd curat. Știam eu. Am preferat s-o întrerup.

Ioan Szazbo sforăia ca într-un cort de pustă, iar prietenul său — aproape de fereastră — își cerceta fața cu podul palmei. Spectacolul era obositor. Perechea moțăia ; el pe umărul ei, iar ea... Astfel trecu noaptea. Mă gîndeam : aș fi putut iscodi pe studenți într-o discuție asupra procesului optanților, iar pe tirolez asupra căsătoriei timpurii. N-am încercat nici una, nici alta. Spre dimineață, perechea se coborî «mulțumind frumos». Studenții m-au întovărășit pînă la Venezia.

De la Tarvisio am intrat în Italia. Cerul înalt, azuriu, rece ; Alpii, albi.

Trenul șerpuia pe coastă de prăpăstii, deasupra cascadelor cu ape verzi, șuiera în tuneluri lungi, se furișa prin curburi de munți, cu nourași de fum alb.

Treceam prin tunele cu ferestre în stînci, prin care se zăreau șosele albe, sorite. Coboram. Pe dealuri, tineri greblau uscăciunile, cărau lemne. Arbuști înfrunziți, violete, calcea calului se fugăreau deasupra parapetelor de zid. Terase cu rododendron, cu vii, cu căsuțe, se iveau în soare, sus, răsfirate prin văile Alpilor. Jos, rîul cu spume, între pini pitici. De-a dreapta rîului, șoseaua, de-a stînga, sus, drumul de fier. Valea se strîmtează pe alocuri și șoseaua rămîne singură, apărată sub parapet. Trenul se înfundă în tunele, sub munți purtînd poduri.

Peisaj subalpin în miezul dimineții. Zăpadă tot mai puțină. Soarele tot mai cald prevestește cîmpia. De la Chinsaforte valea se lărgește mult, lăsînd să se vadă coame înzăpezite, crestele sticlesc. Prin păduri se bănuiește vînt.

Șoseaua păstrează încă dreapta rîului lăptos. Trenul încearcă poduri oțelite, cu picioare înfipte pînă la genunchi în vîltoarea pietrișului coborît din munți. Cîteodată, ochiul surprinde orașele cu podețe de fier alb, strînse între piatră și rîu, cu scări coborînd către mal. Munții sunt tot mai roșcați, arbuștii tot mai înfrunziți, rîul tot mai lat. Prin ferestre iscodește mireasma cîmpiei înflorite, undeva, aproape. O aștept cu ochii luminați de soarele amiezii.

Roma, 25 aprilie

Linii și culori romane [15]. Duminica Învierii, în bisericuța românească de lîngă Pantheon. Ochiul privește uimit, după atîtea cadre adumbrite și păreți

cu luciul stins, sfinții proaspeți. Sunt sfinții noștri cu slovă de aur și zîmbet de asceți. Lumina crudă se pogoară prin ferestre. Cei care au intrat aici ca să afle Învierea cearcă să lămurească în albul luminii frînte pe ziduri, cerul de dimineață pascală al Romei. Cerul Romei : azuriu înalt între coloane, azuriu prea clar între chiparoșii pe coline.

Graiul slujbei și corul bursierilor de la Școala Română trezesc, poate, gînduri întristate de amintiri. Lîngă trupul bisericii s-au strîns suflete pe care singurătatea și rătăcirile prin orașe cu cai de bronz și poduri vinete peste fluvii le-au adîncit. Adîncire, care nu e înseninare, nici liniște, ci agonie tăinuită cu viril orgoliu, disperată tristețe înăbușită în fiecare amurg. Frunți ostenite se odihnesc. Ochii istoviți de scripturi se închid. După aprinsul luminărilor credincioșii și învățații se mărturisesc : «Christos a înviat !» Cîțiva seminariști catolici, care au privit și s-au rugat sfielnic, deschid ușile închinîndu-se. Altarul își acoperă fruntea.

Ulița pătrunde în pridvorul bisericii, zîmbitoare, zgomotoasă, cu brațele grele de legume. Clopotele de la Sant' Agostino și St. Apollinaire ne întîmpină și ne întovărășesc pe străzile întunecate, cu ziduri roșcate și umede.

De lîngă Vatican, din Piazza del Risorgimento, așteptăm tramvaiul care ne va duce pe Monte Mario. Suntem în Roma nouă, de dincolo de Tibru. În locul ulițelor pietruite, cu lumină scursă printre streșini apropiate, cu fîntîni umile — bulevarde reci, curate, liniind clădiri dreptunghiulare cu grădini, cu alei.

Ieşim afară din oraş. Case tot mai puţine, printre livezi înflorite, printre parcuri. Tramvaiul urcă coasta uşoară alături de un gard peste care se apleacă, la răstimpuri, crengi şi flori de zarzăr. Începe să se simtă mireasma primăverii pe coline. Drumuri de ţară se risipesc, ocolind vile cu soare mult, cu boschete şi chiparoşi străjuind spre miazănoapte. Chiparoşi răzleţi în cîmp, sau înmănunchiaţi la răscruci, se desprind sumbri pe valea cerului. Cu cît înaintăm cu atît văzduhul se coboară mai aproape, mai proaspăt, mai parfumat. Crengi şi liane cu ciorchini mov atîrnă pe zidurile vilelor. Pe la ferestre se zăresc, cîteodată, capete de slujnică somnoroasă sau priviri curioase de matroană.

Grădinile se împuţinează. Roma se ascunde tot mai mult înapoia colinelor şi a chiparoşilor solitari. Soarele stăpîneşte provincia, între munţi şi mare, cu pînza de căldură dulce, învăluind ruinele, pădurile, fîntînile. Coborîm pe coasta sfîrşită între pini maritimi, cu iarba smălţuită de campanule albastre şi Floarea-Paştelui. Aici e din nou linişte.

În apropierea amurgului nouraşi viorii se adună. Seară senină în Latium, cu flori care se închid între drumeaguri, cu stele ce răsar.

Dacă ruinele sunt albe, Palatinul e verde, iar boschetele înflorite cu floarea piersicului. Zidul, privit din Via San Teodoro, e lat, cărămiziu, îmbătrînit. Coloanele cresc, se frîng, se cuprind şi îşi poartă fiecare buchetul de iarbă, vestejit în fiecare toamnă. Printre trunchiuri de temple, printre spinări de palate prăvălite se zăreşte arcul lui Titu. Alături, Palatinul cu falduri de arbuşti, cu chiparoşi îngînduraţi pe creastă.

Drumul prin For, singur, te împarte celor două vieți. Soarele se adună aici mai cald și pare mai vechi. Cînd simți soarele vechi, e semn de moarte. Vechi, în sensul intim al cuvîntului ; așa cum simți o casă sau o haină. Moarte, în toate sensurile ; o viață, o bucurie, sau numai *atenția*. Acel desfătător sentiment, cînd atenția se destramă, silită de împrejurări, de oameni și locuri și nu mai poate fi recăpătată..., cînd se pierde *relația* cu adevăratul timp și adevărata valoare a lucrurilor.

În For, lumina obosește trupul. Perechile își pogoară umbrele istovite pe umbrele coloanelor. Flăcări aleargă din ruină în ruină. Sufletul se zbate, vinele se umflă, creierii dor. Albul pietrei calde rănește ochii. Și sufletul, pe care *Ghidul* nu-l liniștește. Cealaltă viață, socotită de veacuri încheiată, se furișează prin spărturile lăsate de soare, de coloane.

Drumul dinspre For spre Coliseu (Amfiteatrul lui Flavius) amintește gravurile arheologice sau picturile amatorilor în cel dintîi an la Roma. Cărarea urcă și coboară așa cum fiecare ne-am închipuit că trebuie să urce și să coboare un drumeag roman. Coliseul pare crescut din pămînt și piatră. Galeriile-s ca de iarbă. Coridoarele și lojile cu aripa dreaptă *[sic !]* pot fi cutreierate pînă sus. De-acolo, Roma veacului se micșorează, printre catedrale, printre temple, în vecinătatea Forului, în vecinătatea Palatinului.

Pincio, duminica dimineața. Parcul nesfîrșit zumzuie ca un stup ascuns de frunziș. Mulțime elegantă se adună de pe alei pe șosele. Perechi zgomotoase,

tineri obraznici, englezoaice îmbătrînite de așteptare, aristocrați atîțîndu-și caii în fața doamnelor cu rîs prelung, copii curați, grupuri de *signorine* răsfățate și fericite că se pot plimba la cîțiva pași înaintea părinților, locotenenți de aviație, guarzi, doici, negustori de baloane și cărucioare trase de asini. *La Casino delle rose*, cinsprezece lire cafeaua cu lapte. Mese cu umbrele luxoase, cu pietriș spălat în grădină, cu *jazz scump*. Barul și intrarea la *dancing*, tapisate cu oglinzi.

În apropierea grădinii zoologice, alei cu sălcii înflorite, cu palmieri, cu fîntîni. Iarba e atît de dulce încît ești ispitit să o mîngîi. Culorile își rețin seva. Verdele e proaspăt, transparent, mătăsos. Pomii revarsă discret ramuri cu flori, cu ambră. Cerul își topește azuriul cu nourași albi, crescuți din vînt.

În fața *Galeriei Borghese* așteaptă trăsuri și mașini luxoase. Aici iubitorii lui Correggio pot privi celebra *Danae*. Și tot aici *David* al lui Bernini, trup de tînăr îndîrjit în piatră, cu maxilare strînse, cu ochi înfundați, cu ură și inteligență în priviri. Cu cele patru sculpturi ale lui Bernini se poate înțelege tragicul de a fi născut prea tîrziu, de a cunoaște și asimila perfecțiunea realizată prin experiențele veacului. Marmora e prea fin tăiată și carnea prea asemenea formelor cărnii. Se ghicește munca și viziunea Renașterii și a veacului ce i-a urmat. Bernini e perfect ; și se înțelege, totuși, de ce e socotit mediocru.

La Nimfa [16], după două ceasuri de tren, prin cîmpia latină, sub cerul obositor de limpede și de albastru.

Ruinele vechiului castel se disting prin nămeții de arbori, de arbuști, de liane, de iarbă, de flori. Un rîu cu prundiș alb se strecoară pe sub bolți acoperite cu mușchi. Tufe au crescut pe ziduri, flori s-au aninat pe cărămizi. E atîta soare, sunt atîtea miresme, atîtea glicine și trandafiri sălbatici și iederă și campanule portocalii...

Natale di Roma. Pe Corso Umberto se scurg șiroaie de oameni adunați să privească bătaia de flori și carele alegorice. Guarzii țin anevoie rînduiala.

Balcoanele sunt pavoazate cu ramuri, cu scoarțe, cu tricoloruri. Ferestrele ghemuiesc capete, trunchiuri, copii. Negustori de flori și-au improvizat tarabe pe trotuar...

Băiețandrii dezghețați, cu coșuri mari pe cap, circulă, vînzînd plicuri cu confetti și serpentine. Pîlcuri dese blochează intrările spre Piazza Colonna. Aproape de ceasul patru, cele dintîi rînduri se neliniștesc. Din susul străzii înaintează o scoică enormă cu aripi fantastice, purpurii, mînată de un tînăr cu coif argintat. În jurul scoicii flutură voaluri roze și albe. Trotuarul aplaudă, o înlănțuire de serpentine cere flori, cere flori, primește, zvîrle înapoi. Din scoică se aude rîsul sirenei cu vestmînt transparent și i se bănuiește orgoliul. Tinerii își calcă unul altuia pantofii din curiozitate.

— E frumoasă ?... E nimfă ?... E fecioară ?...

O doamnă protestează :

— Ce obrăznicie !...

Alta se sufocă :

— Dio ! Dio !

Vecinul intervine bărbătește :

— Faceți loc ! Faceți loc ! A leșinat o doamnă !

Tineri obraznici intonează :

— La vita e breve
Un po' d'amore...

Scoica a făcut loc carului cu bere. Vizitiul e roșcovan, iar seniorul așezat pe butoi poartă marca reclamelor de bere germană. O halbă ațîță setea celor care au așteptat prea mult în soare. Domnișoara de alături vrea să zvîrle flori. Domnul o oprește.

— De ce m-ai adus ? se supără domnișoara.

— ...mascalzone, se aude din răspunsul domnului.

— Omorîți copilul ! se înspăimîntă o mamă.

— De ce nu-l faceți marinar ? întreabă un domn cu monoclu.

— Fiori, fiori ! cereau în cor pîlcurile din fața balconului de la Banca Nazionale.

— Giulio ! strigă lăcrimînd o fată.

— Signorina, anch'io sono un Giulio, se prezentă domnul cu monoclu.

— Dio, Dio ! dacă se va speria calul ?

— Scoate voalul, scoate voalul !

— Ăștia cine-or mai fi ?

— Un program, și aflați îndată.

— Da, da...

— Carul sicilian. Și cum joacă ; n-or fi ostenit ?

— Fiori, fiori !

— Iată și Universitatea !

O mașină ticsită cu studenți în costume, cu caschete multicolore, trecu cîntînd Giovinezza. Alta, tot universitară, urmărea mașina studentelor bulgare, în bluze albe.

— Sunteți bulgare ? Dar flori aveți ?
— Hei, mai puțin cu gluma !
— Nu cumva ți s-a pîrlit friptura de miel ?
— Obrăznicie !

Carul unei fabrici de săpun avea o duzină de fete, aproape goale, cu ghirlande de flori pe sîni. Reclama preparatelor dentrifice urmărea carul din față cu evreice frumoase și zglobii. Din toate părțile se înălțau uralele, aplauze, chemări. Guarzii rupseră cordoanele. Puhoaie năpădiră strada, înconjurară carele smulgînd flori, rîzînd, risipind confetti. Grămezi de serpentine îngreunează pe alocuri umbletul. Fetele din care, prea goale, își tăinuiau frumusețile sub șaluri improvizate. Tineri îndrăzneți se suiau pe roți în ciuda vizitiilor. Zumzet și coruri de carnaval cuprinse întreg Corso.

Din balcoane prăfuiau *confetti*. Lanțuri de hîrtie colorată s-au aninat de felinare, de vitrine. Strada își schimbă tulburător aspectul. Lumea se antrenează, își vorbește, acceptă tot mai multe glume de la străini, și rîde larg pentru fiecare observație obraznică asupra fecioarelor alegorice. În cîteva minute grupurile s-au risipit, perechile s-au rupt, fiecare abuză în altă parte, sau se lasă purtat de curent. Carele înaintează cu greu printre puhoaiele zgomotoase. Fiecare se pierde în mulțime și zîmbește. Fiecare se simte prieten vecinului și urlă cu pleoape micșorate de lumină :

— Fiori ! Fiori ! Fiori !...

Roma, 28 aprilie

La Tivoli, cu erudiții[17]. Am trecut prin încăperi largi, reci, goale. Castelul se însuflețește de glasurile învățaților veniți de la Roma. Curioși și eruditi, priveau cadrele — mediocre — și priveau grădina prin ferestre. Am coborît pe terasa de piatră, imensă, cuprinzînd priveliștea scării principale. Scara se pogoară din terasă în terasă, pînă în fundul parcului și, pe fiecare terasă, o fîntînă.

Chiparoși cu trupul gol, cu ramuri împletite ca șerpii, înălțînd buchete negre.

Iar terasa se întinde pînă aproape de zidul fortăreții ; iar în coaste, orașul vechi, cenușiu-roșcat, rezemat de munte. Se zărește, jos, drumul. Și pe drum, catîri purtînd sarcini, mînați de plugari arși în soare. Pe altă coastă, vii cu pomi înfloriți, risipite pe dealuri, ajungînd pînă aproape de vîrf, pe acolo unde nu crește decît salcea.

Parcul întreg nu e decît continuarea terasei. Pe orice alee ai păși ajungi la o nouă treaptă, cu priveliști nesfîrșite în vale sau priveliște intimă, cu bazinuri împodobite cu flori, cu bănci tainice. De sus, parcul pare o pădure din legende. Alei dulci îmbrățișează trepte albe, se adună în jurul fîntînii, se împletesc și dispar. Brazi înalți se desprind dintre oleandri stufoși ; palmieri se apleacă deasupra florilor cu corole stranii, albastre, întunecate. Mese și balcoane în stîncă. Bănci în ziduri. Statui către colțuri ; un Neptun înverzit de ape, într-o peșteră aproape de terasa dinspre vale. Un templu cu cascade prăvălite pe trei terase. Unde se adună într-un bazin pietruit cu mozaic, stropind ghivece cu flori

palide. Deasupra templului, vulturul de piatră care străjuiește în miazănoapte și în miazăzi. Ar trebui ceasuri nesfîrşite ca să priveştri şiragurile de apă împletindu-se în bazine și evantaliile fîntînilor. Tivoli e, fără îndoială, castelul cu fîntîni. O mie, două ?... Ochiul e săgetat de sticliri, de revărsări, de sulițe colorate pretutindeni. Sunt fîntîni care țîșnesc apa ca o coadă de păun ; sunt fîntîni care-și împletesc undele ca o țesătură cu firul greu și sunt altele care par corole de rozacee uriașe, sau par o jumătate de pară străvezie. Țîșnește apa în toate colțurile : prin gura zeilor, prin sînii sirenelor, prin vasele cu flori, prin pumnii amorașilor de piatră, prin stînca băncilor, pe sub ziduri, printre liane. Ajuns în mijlocul parcului, boschetele adună zvonul tuturor șipotelor și izvoarelor. Și nu se mai aud decît cele două mii de fîntîni și cele două mii de păsări ale castelului, tăinute printre oleandri.

Piatra zidului e cenușie și aspră. Sub mîngîieri se îmblînzește. Își descoperă firișoare înflorite, sau pete de mușchi, sau melci mărunți. Și e piatră veche întunecată de ploi sau zbîrlită de primăveri.

Turnul răsare din spatele vilei cu acoperișul ca o palmă pusă streașină ochilor. Pe o terasă, trei bazine lungi, nesfîrșite, cu lebede. Pe margini, palmieri. În stînga, cerul tulbură. Așezat pe banca săpată în stînca bazinului, zărești pînza cerului, albastră, limpede, nefirească, depărtată ca într-un decor, imensă. Cerul se desprinde brusc deasupra terasei din stînga parcului. Terasa e răcorită cu pietriș spălat. Dintre brazi nu se întrevede decît linia neagră a balustradei, forfecată de umbrele chiparoșilor. Priveliștea

tulbură ca o pogorîre de vis. În film sau în roman, decorul ar fi părut construit, exagerat, romantic. Pășind pe alei, sufletul se destramă, se risipește, se adună în ochi și ochii se înalță. Din vasele cu flori, așezate la colțuri de metereze, se revarsă beteala lianelor înfrunzite. Chioșcuri învăluite în ciorchinii mov ai glicinelor. Pe alocuri, buchete și miresme de cimitir aristocrat, undeva, într-o vilă mediteraniană.

Pășeam tot mai jos, mă odihneam pe toate băncile, în toate pavilioanele, pe toate colțurile de cer, de toate trunchiurile. Voiam să rup firul care leagă parcul de priviri. Voiam să-l pierd sub pleoape. Și parcul cu oleandri își prefăcea ființa la fiecare răspîntie de alei. Ochiul nu păstra decît viziunea balustradei depărtate ca o zare cu chiparoși decupați pe cer, sumbri, singuratici.

Sus, în balcoanele castelului, s-au auzit coruri. Glasurile, purtînd melodii dulci și stranii, ajungeau prin pînza fîntînilor. S-ar fi spus că noi toți nu eram decît privitori nechemați la o petrecere de nobili, într-un veac apus. Și atunci, noi toți, am început a păși și a cuvînta așa cum se cuvine la o asemenea petrecere. Vestmintele ne umileau și ne sileau să le ascundem lipsa argintăriilor prin gesturi elegante. Ne sileam să părem invitați cinstiți în parcul nobil. Privirile tuturor păstrau aceeași încordare. Și ne închipuiam...

Corul trimitea tînguirea unei romanțe bătrîne, uitate, triste. Cei cîțiva care ajunseseră — din terasă în terasă — pînă la meterezul ciuntit, s-au așezat pe ziduri, pe bănci. Am privit amurgul fără să văd soarele. Soarele apunea în vale, iar balustrada terasei

era sus, sus. Am înțeles că s-a pogorît soarele după roșul cerului. Zarea toată cu nourași muiați în sînge se apropie, se apropie...

Dar titlul acestor note e mincinos. La Tivoli n-am fost cu erudiții congresului, vorbăreți și curioși. Am fost singur.

[Roma, mai]

La Ernesto Buonaiuti [18]. Înserare la marginea Romei, pe șoseaua pierdută în buchetul de platani. Căutam casa prietenului, dascălului și duhovnicului, tulburat de umbra Romei, de mireasma salcîmilor. Via Giulio Alberoni, alee întunecată și liniștită, cuprinzînd tot soarele pe terase și toată umbra între zidurile cu iederă. Era atîta liniște și atît de dureroasă odihna cartierului...

Buonaiuti viețuiește aici, într-o vilă austeră și solitară, departe de freamătul Romei, încălzindu-se din largul lui suflet, din dragostea mamei și din cărțile istovite în nopți de veghe, în dimineți clare, în amurguri cu ispite.

Mama lui Ernesto Buonaiuti : pași nesimțiți pe pietrișul aleei, umbră cu zîmbet blînd pe scara luminată de candelă, mînă cuvios înălțată către biblioteca fiului. Pe pereți, jos — cadre din Rafael și primitivi. De cum se sfîrșesc treptele scării, încep cărțile. În rafturi, printre rafturi, pe mese, pe scaune, pe ferestre, pe podele. O odaie, două, trei... *Infolii* legate în pergament, clasicii eclesiastici, nesfîrșite manuale englezești, comentarii și ediții germane, tipăriturile Vaticanului, serii de reviste, vrafuri de

broșuri, cărți... Și nicidecum acea atmosferă de bibliotecă neaerisită, acea tristețe a tinereții apusă departe de soare, a ochilor lăcrimînd departe de iubiri. Nimic sufocant, poruncit, doctoral, livresc, în interiorul năpădit de cărți și luminat de prodigioasa comunicativitate a lui Buonaiuti.

Un pastor cu sutană cernită, cu obraji tineri și ochi adînciți în orbite, cu maxilare dure și zîmbet de o fermecătoare blîndețe. Cînd vorbește, ochii ard, buzele stăpînesc cu greu albul dinților, privirea țintuiește. Cele cîteva fire albe deasupra frunții întristează ca o idilă apusă. Zîmbetul depășește buzele, luminează și îndulcește întreaga fată. Nu știi de unde răsare și unde se sfîrșește. Ne-am regăsit, așa cum ne cunoșteam din scrisori [...].

Apropierea pastorului, rămas din porunca, cu atîtea dedesubturi, a Vaticanului, fără funcție și fără elevi, seduce. Atunci am înțeles răsunătorul succes al vorbei și al scrisului lui Buonaiuti ; convertește de-a dreptul prin simplă mărturisire. Și știința lui convinge, iar neobosita-i activitate și bogăția africană a frazei sale creștinești, smulge admirația.

Ce mi-a vorbit în căderea serii ? Despre «cazul» lui ; necazuri care i-au înăsprit fruntea și i-au întărit credința, dar care nu pot fi amintite aici. Despre preoție și despre renunțarea monahală. [...]

— Îmi pui cea mai grea întrebare a vieții mele : *monahismul*. Eu am trecut, de nenumărate ori, puternice crize de ascetism mistic, de renunțare, de călugărie. Iar, dacă nu mă lega iubirea către mama, fără îndoială că îmbrăcam veșmîntul monastic. Și acum, duc o viață de mînăstire. Trăiesc pentru creștinism între cărți și prieteni. Cea mai mare bucurie

a mea sunt elevii. Fără elevi mi-aş găsi anevoie sensul practic al vieţii. Elevii îmi sunt prieteni şi eu cultiv cu pasiune această mare desfătare a îndrumării. [...]

Atîtea şi atîtea de spus, de adăugat, de comentat...

Roma, 9 mai

De vorbă cu Giovanni Gentile [19]. [...] Profesorul soseşte la şase... Aceeaşi nelinişte ca înainte de începerea orei la Facultatea de Filosofie, în sala scundă de la etajul III. Anul acesta Gentile şi-a expus concepţia sa estetică. În timp ce aşteptam, gîndul mă ducea la cele dintîi recenzii-studii asupra *Esteticii* lui Croce, republicate în *Frammenti di Estetica e di Letteratura* (1923), la tinerescul eseu asupra istoriei, la discuţia operei lui Vossler asupra Divinei Comedii. În sală se adunaseră vreo treizeci de studenţi şi studente, atît cît puteau încăpea. E cursul cel mai frecventat de la Universitatea din Roma. Se aflau cîţiva seminarişti, un bătrîn profesor secundar, studenţi germani, studente italiene cu cozi încoronate pe ceafă, fără pudră, fără ruj, în veşminte simple. Tinerii erau mult mai eleganţi şi mai frumoşi, ca de obicei în Italia... Atunci l-am auzit vorbind, pentru cea dintîi oară, pe Giovanni Gentile. Sala s-a ridicat în picioare, la intrarea-i. Un bătrîn simpatic, cu privire caldă, cu păr cărunt, mîngîindu-şi barba scurtă. Fraza a iscodit întîi atenţia auditorului. A amintit drumul parcurs împreună de la începutul iernii pînă în acea zi de primăvară caldă. Fraza de *longue haleine* [e] punctată cu lovituri de pumn în catedră,

înfierbîntată de efortul clarității și convingerii. Vorbea de o *spiritualitate* ca de un lucru pipăibil, imediat, cald. O construcție de idei părea o împletitură de senzații. Procesul dialectic — o metamorfoză vie. Nimic dogmatic, universitar, catedratic. Cel mai abstract salt era expus într-o pînză de cuvinte, de tonuri, de nuanțe, care îi dăruia trup. Stilul din *teoria actului pur* era de nerecunoscut în șiragul de fraze ritmate.

Despre ce a vorbit ? Despre aceleași idei centrale, dragi lui Gentile și cunoscute celor care au citit cel dintîi volum din *Scritti filosofici* ; cunoștința ca act pur, creator ; libertatea gîndirii, condiție *sine qua non* a organicității și discursivității gîndului, filosofie și poezie ; eroicul cuceririi Universului prin spirit ; genialitatea spiritului... Nu-l puteam urmări, furat de căldura *materială* a cuvintelor purtătoare de noțiuni. *Sistemul* se întrupase în viață. Și n-aș fi putut spune, dacă, în acel ceas, abstractul și profundul Gentile nu mi s-a părut un sentimental. Nu descopeream o filosofie alături de o viață ; viața culeasă din experiențe, filosofia din cărți și din jocul gîndurilor. Filosofia lui Gentile era oglindirea unui temperament, expusă cu forța și căldura temperamentului, fără ipocrită plivire a tulpinelor ce nu aparțineau filosofiei. Erau fraze care pogorau rodul unei gîndiri imediate. Profesorul vorbea, vorbea ; glasul se ridica, se cobora ; ochii se aprindeau sub lentile și glasul se istovea, se înăbușea precipitat, ascuns de batistă. Vorbea atît de vioi, cu termeni atît de diversi, cu atît de multe paranteze și reveniri neodihnite la afirmările centrale, încît antrena fără oboseală pînă la sfîrșitul orei...

Un funcționar mă introduce în biroul întunecat. Ex-ministrul de Instrucție primește cu un zîmbet și o punctualitate de «Excelență». Evit frazele de la început care pierd timpul și vatămă buna dispoziție a interlocutorilor. După cîteva minute petrecute în tatonări istorico-bibliografice asupra filosofiei Renașterii, îi pun direct cea dintîi întrebare, ca orice intervievist obraznic : *orientarea actuală a filosofiei italiene.*

— Firește, e greu de dat un răspuns complet în cîteva propoziții. În orice caz, se poate spune că se află acum destule spirite cugetătoare și originale, nu îndestul de cunoscute în afară. Croce e o excepție, cărțile lui sunt traduse și teoriile-i comentate. Unul pe care-l socotesc cel dintîi e Varisco, cunoscut pentru studiile sale de gnoseologie și metafizică. Apoi Martinetti, care s-a ocupat mai mult cu logica, și filosofia kantiană.

— Mă gîndeam la Aliotta și mă întrebam dacă se îngăduie să vorbesc de filosoful care a împotrivit, poate, cele mai acute și mai clare argumente sistemului *activului pur.*

— Mă întrebi de Giuseppe Rensi [20], mult plăcut diletanților și mult citit datorită stilului său accesibil. Nu e un filosof autentic. A avut un număr însemnat de experiențe, de schimbări, de evoluții, care îl fac dubios. A început prin a fi hegelian, a sfîrșit prin a mărturisi cel mai dușmănos scepticism. Același lucru cu Papini, care nu este un filosof, ci un diletant. Toți spun că *Storia di Cristo* e o carte frumoasă. Eu am găsit-o ilizibilă.

— Dar Buonaiuti ? Cel mai fervent spirit religios al Italiei contemporane, cu o atît de temeinică pregătire exegetică și atît de bine orientat în filosofie, cu o atît de aleasă și bogată experiență mistică a fost totuși excomunicat de Vatican și exclus de la Universitate.

— Sunt spirite despre care niciodată nu poți spune dacă sunt religioase sau filosofice. Pentru că filosofia pură exclude religia. Croce spunea că religia e inferioară filosofiei. Eu gîndesc, numai că sunt diverse. Așadar, Buonaiuti mi s-a părut suspect de la început, de cînd s-a vădit campion al modernismului catolic italian și a publicat o carte cu idei materialiste. Or, pentru un spirit religios materialismul e cu neputință, iar pentru un creier filosofic e o poziție deja depășită. Poate să fie o simplă experiență de tinerețe. Personalitatea lui Buonaiuti e atît de complexă, de neliniștită, de proteică. Își caută echilibrul spiritual între catolicism și credința pură, autentică, personală. De aceea, cîteodată, pare protestantizant. De pildă, simpatia care se ghicește pentru Luther, în *Lutero e la Reforma in Germania.* Firește, experiențele din tinerețe sunt inevitabile. Totuși continui să socotesc pe Buonaiuti un creștin suspect, deși cu infinite calități, multe din ele exercitînd directa influență asupra femeilor.

Mi-am amintit cu un zîmbet răsunetul activității lui Buonaiuti, admiratorii și admiratoarele, convorbirile neștiute, grupul de prieteni și discipoli așteptînd soluția crizelor spirituale din experiența și verbul tînărului maestru,

— Dar Croce ?

O prietenie de douăzeci de ani și lupta pentru renașterea spirituală a Italiei, din paginile revistei *Critica,* unde au apărut atîtea din portretele, studiile, polemicile și pastilele lui Gentile [...].

— Ați contribuit la clarificarea chestiunilor istoric-filosofice cu atîtea studii, conferințe, polemici. De altfel, o mare parte din opera scrisă e alcătuită din polemici.

— Sunt lucruri care nu ne interesează decît pe noi, sunt socoteli ce trebuiau făcute între noi, necesare și imediate. Cînd eram mai tînăr, polemizam bucuros și neodihnit. Acum m-am schimbat, silit de vîrstă.

Zîmbete.

— Am învățat cu timpul acest lucru : că fiecare gînditor gîndește conform constituției sale spirituale Nu-l poți învinui....

— ... decît dacă se contrazice cu sine.

— Firește. Discuțiile și polemicile nu conving pe nici unul dintre adversari.

— Dar conving și orientează pe cititori. De altfel, aceasta e și datoria clericilor : să descopere puncte de plecare, de orientare și să sugereze experiențe, să lumineze itinerarii. Fiecare conform temperamentului său filosofic, dacă mi se îngăduie expresia.

— Nu e riscată. Personalitatea indestructibilă a sistemelor de gîndire e o concluzie la care m-a dus experiența mea filosofică. Dar, nu e numai acesta motivul pentru care m-am retras din polemici. Am atîtea de făcut, de completat. Vreau să sfîrșesc o *Estetică,* o *Filosofie a religiei* și alte multe cărți necesare unității operei mele. Am încheiat zilele acestea contractul cu editura Treves pentru *Opera com-*

pletă, în care voi aduna tot ce am tipărit pînă acum și care va cuprinde cincizeci de volume. Cele dintîi vor fi inedite.

O clipă amintirea m-a dus printre rafturile scrise de Gentile, printre articolele de revistă și discursurile nenumărate ; cel mai fecund gînditor, deși nu întotdeauna [la fel] de divers și de nou ; asemănător în acest punct lui Farinelli și lui Eucken. [. . .]

Trecuse de mult jumătatea de ceas îngăduită interviewului. Profesorul m-a întovărășit pînă la ușă și, după ce i-am mulțumit și l-am salutat, adăugă :

— Dacă pleci, amintește-ți de țara mea [!]

N O T E

Capitolul I

[1] De Nohac, *Petrarque et l'humanisme d'après un essai de restitution de sa bibliothèque*, Paris 1892. După p. 323 se discută problema dialogurilor platonice posedate de Petrarca ; asupra călugărului profesor al lui Petrarca, v[ezi] Francesco Lo Parco, *Petrarca e Barlaam*, Reggio-Calabria, 1905, care aduce o serie de documente rare şi inedite; Giovanni Gentile, *Studi sul Rinascimento*, Firenze 1923, asupra pretinsului ascetism al lui Petrarca, p. 67—76, împotriva cărţii lui G. Balagna, *Nuovi studi sul Petrarca*, Milano 1914. Nu citez decît operele capitale, pe care le-am putut consulta. Bibliografia mai veche e cuprinsă în ele.

[2] Pasquale Villari, *Machiavelli e i suoi tempi*, ed. IV, 1927, t. I, p. 88.

[3] Rodolfo Renier, *Il tipo estetico della donna nel Medio evo*, Ancona, Morelli, 1885, passim ; Max Durand-Fardel, *Dante et Beatrice dans la „Vita Nuova"*, Paris, Plon, 1897, passim. V[ezi] şi comparaţiile dintre cei doi poeţi în celebra operă a lui Vossler.

[4] *Lettere Familiari*, lib. V, ep. 4. Descrie furtuna de la Napoli în cunoscuta ep. V, lib. V.

[5] Villari, *op. cit.*, I, 97,

[6] Petrarca, *Trionfo della Fama.*

[7] F. Fiorentino, *Il Risorgimento filosofico nel Quattrocento*, opera postuma, Napoli 1885, p. 182.

[8] Adună codice, admiră pe latini și îi imită. Dar operele sale de erudiție umanistă — *Genealogia zeilor*, *Femeile ilustre*, *Numele munților*, *pădurilor*, *lacurilor* — sunt simple repertorii de citate și amănunte clasice, fără spirit critic, fără originalitate și neelegante. Influența latină a periodului ciceronian se resimte și în proza lui vulgară. V[ezi] o bună analiză în De Sanctis, *Storia della Letteratura italiana*, I, 265 și urm.

[9] L. Marsigli, *Comento a una canzone di Francesco Petrarca*, Bologna, Romagnoli, 1863.

[10] Voigt a atras cel dintîi atenția asupra lui Salutati în opera sa prea cunoscută *Wiederbelebung* etc.

[11] Villari, *op. cit.*, I, 101. Una din ultimele cărți asupra lui Salutati e cea a lui Novati, *La giovinezza di C. Salutati*, Torino, Laescher. Același profesor a editat *Epistolele* (Fonti di Istituto Storico Italiano), Roma 1891—1905.

[12] Opera lui Vespasiano da Bisticci a fost editată de A. Bartoli, Firenze, Barbera, 1859, Cunosc ediția lui Frati, în 3 vol. Bologna 1892—93. Asupra faimei bibliotecii lui Niccoli, [vezi] Villari, I, 104 : «*La casa del Niccoli era un museo ed una biblioteca classica : egli stesso pareva una enciclopedia bibliografica vivente. Aveva raccolto 800 codici, valutati 6000 fiorini. Nè deve oggi esser molto difficile immaginarsi la straordinaria impostanza che aveva per gli studi una buona biblioteca, in un tempo nel quale la stampa non era trovata, ed il prezzo d'un codice superava assai spesso le forze degli studiosi ; oltre di che, non sempre si sapeva dove cercare in tali*

condizioni ; essendo la biblioteca del Niccoli liberamente aperto ad ognuno, tutti accorevano da lui a studiare, a riscontrare, a copiare, a chiedere aiuti e consigli non mai negati» *.

[13] Fiorentino, *op. cit.*, pp. 234—235.

[14] Călătoriile după manuscrise în Europa și Orient ale lui Poggio, Guarino Veronese, Aurispa, Filelfo, în Villari, *Savonarola*, ed. 1926, I, p. 44 și urm.

[15] Relațiile papilor cu umaniștii, sumar, în Ch. Guignebert, *Le christianisme médieval et moderne*, ed. 1927, p. 1833 ; interesante și erudite considerații în J. Guiraud, *L'Eglise et les origines de la Renaissance*, Paris, 1902. Papa Nicolaie V, cel care voia să facă din Roma o bibliotecă, aduse lîngă sine pe Valla.

[16] Pînă și crudul Malatesta din Rimini aduse pe L. B. Alberti ca să clădească mausoleul amantei sale *divae Isottae*, singura pe care a iubit-o... Toți principii aveau erudiți și artiști la curte. Medicișii la Florența ; Visconti și Sforza la Milano (pe timpul

* Casa lui Niccoli era un muzeu și o bibliotecă clasică ; părea o bibliotecă enciclopedică plină de viață. Colecționase opt sute de manuscrise, valorînd șase mii de fiorini. Nu trebuie să ne fie prea greu azi ca să ne închipuim extraordinara importanță ce avea pentru studii o bună bibliotecă, într-o vreme în care tiparul nu era descoperit și cînd prețul unui codice depășea deseori cu mult puterea de cumpărare a celor studioși ; pe lîngă aceasta nu întotdeauna se știa unde să cauți în astfel de condiții ; biblioteca lui Niccoli fiind generos deschisă oricui, toți alergau la el pentru a studia, pentru a compila, pentru a copia și pentru a cere ajutoare și povețe niciodată refuzate. *(ital.)*

asasinului Visconti, nu putea rămîne decît Filelfo, umanist rău și cinic, certăreț și lingușitor...) ; Alfonso d'Aragona la Napoli ; D'Este la Ferrara ; Gonzaga la Mantova ; ducele Federic *[sic !]* la Urbino.

[17] Fiorentino, *op. cit.*, p. 183.

[18] *«La vita ha un scopo, la poesia un altro»* *, spune Guarino Veronese despre *Hermaphroditus* lui Panormita cu prilejul scandalurilor izbucnite în jurul acestei cărți triviale și ironice. Ideea aceasta de disociație a realităților și valorilor în două planuri — estetic și social — e scumpă umaniștilor din întreaga Renaștere.

[19] Villari, *Machiavelli*, I, 109—110.

[20] Burckhardt, *La Renaissance*, tr. fr, vol. I, 271.

[21] Fiorentino, *op. cit.*, p. 234.

[22] Fiorentino, *op. cit.*, p. 4.

[23] Marco Eugenico, singur cu Antonie mitropolitul Eracleei refuză să semneze cele cinci puncte de la Florența : 1) asupra lui Filioque ; 2) asupra purgatoriului ; 3) primatul papei ; 4) azima ; 5) efectul cuvintelor consacrării.

[24] Despre disputa aristotelic-platoniciană, v. Villari, *Savonarola e i suoi tempi*, I, 57 și urm.

[25] Asupra lui Bessarione, [vezi] Fiorentino, *op. cit.*, 238 și urm.

[26] Villari, *Machiavelli*, I, 112—113.

[27] Fiorentino, *op. cit.*, 205 ; de fapt, precursori ai lui Valla în critica *Donațiunii lui Constantin* sunt Cusano si Piccolomini, pe cînd erau în toi disputele de la Basileia. V[ezi] Voigt, *Enea Silvio di Poccolomini*, II, p. 313 ; id., *Wiederbelebung*, p. 224.

---

* «Viața are un scop, poezia un altul». *(ital.)*.

[28] *«Leges... ad utilitatem, quae voluptatem parit, inventae sunt»* (cap. 39)... *«Honestatem esse ordinem quamdam inter utilia»* (cap. 40) sau : *«Ex quo debet intelligi, non honestatem, sed voluptatem propter seipsam esse expetendam, tam ab iis, qui in hac vita, quam ab iis, qui in futura gaudere volunt... Quam beatitudinem, quid melius passint appellare, quam voluptatem ?»* * (III, 9).

[29] Burckhardt, *op. cit.*, vol. II, partea VI, cap. I.

[30] *Ad Eugenium IV. Pont. Apologia*, Villari, I, 133,

[31] Vespasiano, *Vita di Zembrino Pistolese ed Maestro Pagolo.*

[32] Villari, *Machiavelli*, I, 151 ; Fiorentino, *op. cit.*, p. 212 și urm.

[33] Carlo Tallarigo a publicat o excelentă biografie și o clară expunere a operei lui *G. Pontano* (Napoli, 1874) ; E. Gothein, *Il Rinascimento nell'Italia meridionale*, tr. Firenze, 1915, p. 157, cercetează relațiile între religie și morală în Pontano ; asupra studiului *Il Pontano di fronte alla religione*, de G. Semprini (Bilychimo, Febr. 1928) vom avea prilejul să revenim.

[34] *«Illud perpetuo quidem ab electione ipsa ad finem usque susceptae actionis tenendum est, ut*

---

* «Au fost născocite legi în vederea unui folos care zămilește plăcerea» (cap. 39) «Onoarea este o rînduială oarecare în lucrurile utile» (cap. 40) «De unde trebuie să se înțeleagă că nu onoarea, ci plăcerea trebuie căutată pentru ea însăși, atît de către cei care doresc să se bucure de ea în această viață, cît și de cei care vor să se bucure într-una viitoare. Ce fericire mai mare pot numi oamenii decît voluptatea ?» *(lat.)*

electio, ut actio, omnisque animi contentio sit omnino gratuita, ut finis denique tantum sit propter seipsum expetitus. Virtus enim nihil extra se quod sit, quaerit aliud, nihilque simulatum patitur, aut fictum...» * (G. Pontano, *De Prudentia*, II, 11). Asupra acestui pasaj, v[ezi] discuția și negația interpretării lui Fiorentino, în Gentile, *Giordano Bruno e la filosofia del Rinascimento*, p, 5, n. 1. De altfel, virtutea premiu prin ea însăși, se găsește și în Seneca *(Ep. 93)*, Claudian, Silius Italicus, Ovidius.

35 Gothein, *op. cit.*, p. 158.

36 Voigt, *op. cit.*

37 Tiraboschi, *Storia*, vol. VI, p. 635 și urm. dă cel dintîi cuvenita atenție lui Flavio Biondo. De altfel, Tiraboschi ne servește ca izvor pentru întreaga istorie a umanismului.

38 Monografia cea mai completă asupra lui Pomponio Leto e cea a lui Zabughin, Roma, 1909. Asupra caracterului literar al «conjuraților», v[ezi] Lib. I, cap. 3 ; și Gentile, *Storia della filosofia italiana*, vol. I, 209—212.

39 Pentru istoria umanismului în cetățile minare, Villari, *op .cit.*, I, p. 154—161.

40 Gentile, G. *Bruno ed il pensiero del Rinascimento*, p. 74 și urm.

---

* «Trebuie pururi să luăm în considerare acel lucru de la însăși alegerea pînă la sfîrșitul acțiunii asumate, pentru ca alegerea și acțiunea și orice strădanie a sufletului să fie absolut gratuită, pentru ca în cele din urmă numai sfîrșitul să fie căutat numai pentru el însuși. Căci virtutea nu cere nimic în ceea ce o privește în afară de sine și nu suferă nimic prefăcut sau plăsmuit». *(lat.)*.

Capitolul II

[1] Burckhardt, *Civ. Rinasc. ital.*, tr. it. II, p. 95.

[2] G. Saita, *La filosofia de M. Ficino* (Messina, 1923).

[3] G. Semprini, *Giovanni Pico della Mirandola* (Casa Ed. Atanor di Todi, 1921) citează toată bibliografia critică necesară. Şi P. P. Negulescu, *Pico della Mirandola* („Revista de Filosofia" IX, 3—4).

[4] *Storia dell'Accademia Platonica di Firenze* (1902), pe care nu am putut-o, încă, vedea.

[5] Cassuto, *Gli Ebrei a Firenze nell'età del Rinascimento* (Firenze, 1918), excelentă monografie, cuprinzînd istoria tuturor cabaliştilor de frunte şi relaţiile lor cu ebraizanţii Renaşterii.

[6] Villari, *Savonarola*, I, p. 65, Saita, *op. cit.*, p. 29 şi urm.

[7] Soldati, *La poesia astrologica nel 400* (Firenze, 1906), p. 200, la p. 115 un cadru interesant al condiţiilor astrologiei în societatea timpului.

[8] Villari, *op. cit.*, I, p, 66 ; Saita, *passim.*

[9] Istoricul complet, P. Vulliand, *La kaballe juive*, 2 vol, (Paris, Nourry, 1923) ; asupra alchimiei, volumele preacunoscute ale lui Berthelot şi monografia definitivă a lui Edmund von Lippmann : *Enstelung und Ausbrestung der Alchemie* (Berlin, 1919). De asemenea, von Lippmann : *Beiträge zur geschichte der Naturwissenschaften und der Technik* (Berlin, 1923), p. 197 şi urm. Id. *Abhandbungen und Vorträge*, zweiter Band (Berlin, 1913), vierte Abteilung. Relaţiile Renaşterii cu alchimia, în Aldo Mieli, *Pagine di Storia della chimica* (Roma, 1922), p. 128—

245. Asupra acestor probleme v. studiul meu inedit despre *Lull și Arnold de Villeneuve*.

[10] Sir J. Frazer, *The Golden Bough*, (ed. abreviat, London, Macmillan, 1924) cap. II, III, IV.

[11] V[ezi] *Apendicele* *.

[12] V[ezi] E. Troilo, *L'oroscopo delle religioni*, Bilychnis, Marzo, 1926.

[13] Noiembrie 1483; dar se crede și data 1484. V[ezi] discuția în G. Aergel, *Von jungen Luther* (Erfurt 1829) după Buonaiuti, *Lutero e la Riforma in Germania*, p. 4 (Bologna, 1925).

[14] *Discorsi*, lib. I, Cap. XVI (Cit. ed. populară Sonzogno, Milano).

[15] Saita, *op. cit.*, ; Villari, *op. cit.*, I, 64 și urm.

[16] Geiger, *Rinascimento ed Umanesimo*, tr. it. 143—148 : *«La religione cristiana non posso perire, nemmeno se sia male amministrata da'suoi ministri e perseguitata dai suoi nemici»* ** ; Saita : *«Lettore assiduo delle* Confessioni, *alla sua mente assetata del divino, la grande personalità del vescovo d'Ippona, le cui vestigia diceva di seguire per quanto gli era possibile, appariva come il duce e il maestro»* *** *(Ep.* lib. III) ; Semprini, *op, cit.*, p. 24.

---

* Trimitere la *apendicele* lucrării, pe care Mircea Eliade nu l-a mai scris. *(n. ed.)*.

** Religia creștină nu poate pieri, nici dacă e rău condusă de slujitorii săi și e persecutată de dușmanii ei. *(ital.)*

*** Cititor zelos al *Confesiunilor*, cu mintea sa însetată de divin, marea personalitate a episcopului d'Ippona, ale cărui vestigii spunea că le-a urmat pe cît îi era posibil, apărea ca un conducător și ca un maestru. *(ital.)*

[17] Folosesc *Sopra lo Amore ovvero convito di Platone*, a cura di Giuseppe Rensi, tenuta presente per la traduzione italiana l'edizione di Neri Dortelata, Firenze, 1544 ; per li testo latino l'edizione di Basilea, 1561 (Lanciano, Carabba, 1914). Pasajele pomenite sunt la p. 48—60 ; 86—88 ; 96—98.

[18] G. Gentile, *Giordano Bruno e la filosofia del Rinascimento* (Firenze, ed. II, 1925), p. 62—66 ; importante pasaje în Saita, *op. cit.*, p. 153—177.

[19] Cunoștințele lui Pico de limba ebraică și caldaică, studiul direct al textelor, progresele făcute sunt studiate de Semprini în cartea citată. De asemenea, Cassutto.

[20] Semprini, Massetani, P. P. Negulescu etc.

[21] Semprini, *op. cit.*, p. 101 și urm.

[22] Asupra elementelor astrologice în opera lui Ficino, v[ezi] Soldati, *op. cit.*, 209—10.

[23] Excelenta monografie : *L'Astrologia ai tempi e nell'opera di Pico della Mirandola* (1925, extr. Bilychnis) a lui Semprini.

[24] Semprini, *L'Astrologia*, etc., p. 9—10.

[25] V[ezi] Semprini : *Il Pontano di fronte alla religione* (Bilychnis, 1928, pp. 96—110).

[26] G. Gentile, *op. cit.*, pp. 58—61.

[27] Semprini, *G. P. della Mirandola*, p. 118,

[28] Semprini, *op. cit.*, p. 215.

[29] *Id.* pp. 28—29 ; asupra filosofiei și gramaticii, p. 34 și urm.

[30] *Il Risorgimento filosofico nel Quattrocento*, (Napoli, 1885) p. 285. V[ezi] cap. I al acestei lucrări.

[31] Gentile, *Giordano Bruno*, etc. p. 45, 283—84.

[32] Tot Pomponazzi scrie la sfîrșitul lui *De imm. an.* : «*Praemium essentiale virtutis est ipsamet virtus, quae hominem felicem facit*» *. V[ezi] și C. Dentice din Accadia, *Tommaso Campanella* (Firenze 1921) p. 104.

[33] Campanella, *Del senso delle cose*, lib. II, cap. 25, publicat în întregime de Gentile în *Studi sul Rinascimento*, pp. 199—205. Acum în colecția *Classici della filosofia moderna* (Bari, Laterza publicat de A. Bruers, *Del senso* etc. *e della magia* (1926).

[34] *Poesie*, ed. Gentile, p. 15.

[35] Campanella, *Poesie, ed. cit.*, p. 83.

[36] Campanella, *Poesie*, p. 116.

[37] Largi extrase din *Metafizică* în *op. cit.*, de d'Acadia și în Blanchet, *Campanella* (Alcon).

[38] În Galilei, *Opere*, XVI, 391—96. V[ezi] *Indicele* ediției.

[39] În Amabile, *Codice di letera di T.C.* p. 61.

[40] Gentile, *G. Bruno* etc., pp. 55—58.

[41] Extrem de interesante mărturii de ale lui Campanella se mai găsesc în *Metaph.* l. XIV, cap. II, art. 1 : «*princeps et dominus despoticus animalium*»... (D'Accadia, p. 106). Tot în aceeași carte se pot culege probe de pesimism acut ; oamenii sunt pe pămînt «*sicut vermis in ventre hominis, qui totum ignorat hominem, et statum suum et seipsum*». V[ezi] Gheorghi, *Le fonti de ale sensu rerum* (Palermo, Trimarchi 1920).

---

* Recompensa esențială a virtuții este însăși virtutea, care-l face fericit pe om. *(lat.)*

[42] Gentile, *op. cit.*, p. 66—67.

[43] L. Mabilleau, *Cesare Cremonini* (Paris, Hachette, 1881). O discuţie cu Mabilleau poartă Fiorentino, cu prilejul lui Pomponazzi ; se pot extrage păreri juste din ambele părţi. Vom reveni. Charbonnel, *La pensée ital. au XVI siècle et le courant libertin* (Paris, Champion, pp. 230—274) unde se dau multe texte.

[44] «*Cosi adunque şi puó statuire, la fortuna essere invalida e debolissima a rapirci qualunque nostra minima virtù : e dobbiamo giudicare la virtù sufficiente a contendere e occupare ogni sublime e excelso cosa, amplissimi principati, supreme laudi, eterna fama e imortal gloria... Non ha virtù se non chi non la vuole*» *. L. B. Alberti, *Opere volgari* t[om]. II, p. 14—15.

[45] Gentile, *op. cit.*, pp. 74—76.

[46] Ockamismul ar fi putut promova o rapidă emancipare a gîndirii de scolastică. Dimpotrivă, în loc de a deduce iraţionalitatea Revelaţiei, inferă supraraţionalitatea, fideism absolut. V[ezi] Rougier, *La Scolastique et le Thomisme* (Paris, Gauthiers-Villais, 1925) p. 703 (Livre IV, *L'affranchissement du joug de la scolastique)*. V[ezi] Gilson, *La Philosophie au moyen age*, p. 245—294.

---

* Deci se poate stabili astfel că averea este infirmă şi foarte slabă pentru a ne răpi vreo virtute de-a noastră oricît de mică ar fi ea : şi trebuie să considerăm virtutea suficientă pentru a năzui şi a acapara orice lucru sublim şi foarte înalt, domenii întinse, laude supreme, faimă eternă şi glorie nemuritoare... Nu are virtute decît cel ce o doreşte. *(ital.)*

[47] Bacon, *Novum Organum* (Estratti, Bari, Laterza, 1928) pp. 27—28.

[48] *Descartes* despre *Galilei*, în scrisoarea către Mersenne, 11 oct. 1638 : *«Je trouve en général qu'il philosophe beaucoup mieux que le vulgaire, en ce qu'il quitte le plus qu'il peut les erreurs de l'Ecole, et tâche à examiner les matières phisiques par des raisons mathématiques. En cela je m'accorde entièrement avec lui et je tiens qu'il n'y a pas d'autre moyen pour trouver la verité»* * *(Oeuvres,* Adam et Tamey, vol. II. p. 380).

Capitolul III

[1] Menéndez y Pelayo, *La ciencia española,* III ed. 1887, 3 vol.

[2] Asupra filosofiei spaniole în genere, am consultat : Menéndez y Pelayo, *op. cit.*, id. *Ensayos de critica filosófica* (Madrid, 1918, Obras completas, IX), în special prolusiunea «La filosofia platonica en España» ; Adolfo Boniella y San Martin, *Luis Vives y la filosofia del Renacimiento,* nuevo ed., 4 vol. Madrid ; id. *Historia de la filosofia española,* 16 vol., Madrid.

---

* Găsesc în general că el filosofează mult mai bine decît gîndirea vulgară, în ceea ce el se îndepărtează cît mai mult de erorile Școlii și caută să examineze materiile fizice prin rațiuni matematice. Pentru aceasta eu sînt întru totul de acord cu el și țin ca el să nu aibă alt mijloc de a găsi adevărul. *(fr.)*

[3] Seneca, Ep. 58 : *«Eidos in opera est : Idea extra opus, nec tantum extra opus est, sed ante opus»* * (*Eidos* = forma aristotelică).

[4] Avicebron : *«las formas sensibles son al alma lo que el libro escrito es al lector, porque quando la vista percibe los caracteres y los signos, al alma recuerda el verdavero sentido que bajo ellos se oculta»* **.

[5] Menéndez Y Pelayo, *Ensayos*, p. 49 : *«El realismo lullano y todo realismo de la Edad Media no es más que una filosofia platonica sin Platon»* ***.

[6] R. Lull, *Arból de la Ciencia*, nuevemente traducido y explicado por D. Alonso de Zepeda y Andrade, Bruselas, p. CII.

[7] *Vindiciae Lullanae, sive Demonstratio Critica inmunitas Doctrinae Illuminati Doctoris B. Raymundi Lulli..*, Aveniono, 1778, 4 vol. in 4[0]. Vezi și Littré et Hauréau, *R. Lull*, unde se analizează amănunțit cele 313 tratate lullane.

[8] V[ezi Renan, *Averoes*, p. 201 ; Hauréau, *Histoire de la philosophie scolastique*, t. II, p. 55 ; Dr. Leclerc : *Histoire de la Medicine arabe*, t. II. p. 367.

[9] Menéndez Y Pelayo, *La ciencia*, I, 57.

---

* Eidos se află în operă : Ideea în afară de operă, și nu atît în afară de operă se află, ci înainte de ea. *(lat.)*

** ...formele sensibile sînt pentru suflet ceea ce cartea scrisă este pentru cititor, pentru că, atunci cînd privirea parcurge literele și semnele, sensul adevărat amintește sufletului că se ascunde sub ele. *(lat.)*

*** Realismul lullan și tot realismul Evului Mediu nu este mai mult decît o filosofie platonică fără Platon. *(span.)*

[10] *«Italia mismo non posee un grupo de aristotelicos puros (llamamaslos alejandristos, helenistos ó clasicos), tan compacto y brillante como al que forman Sepulveda, Vergara, Gouveia, Cardillo de Villalpando, Martinez de Brea, Fr. Arcisio Gregorio, Pedro Juan Nuñez, Monzo, Monllor, Bartolomé Pascual y Antonio Luis»* * (Menéndez, *Ensayos de critica filosofica*, p. 87).

[11] *De artificio omnis et investigandi et inveniendi natura scibilis*, imprimat, în 1911, la sfîrșitul discursului academic al lui A. Boniella y San Martin : *Fernando de Córdoba (1452—1468) y los origines del Renacimiento filosofico en España.* Asupra fantasticei erudiții a tînărului filosof, v[ezi] L. Havet, *Maître F. de Cordove et l'Université de Paris au XV siècle* Paris, 1883.

[12] Vives, *Censura de operibus Aristoteli, cit.* Menéndez, *op.* [sic !].

[13] *«Autrefois, rien n'était plus charmant que la contemplation du jardin de cet univers ; mais ceux-ci, au lieu d'arbres et de fleurs, y ont dressé des croix pour torturer l'esprit humain»***. Vives, *De causis*

---

* Nici chiar Italia nu are un grup de aristotelici puri (supranumiți alexandrini, heleniști sau clasici) atît de compact și strălucitor precum cel pe care-l formează Sepulveda, Vergara, Gouveia, Cardillo de Villalpando, Martinez de Brea, Fr. Arcisio Gregorio, Pedro Juan Nuñez, Monzo, Monllor, Bartolomé Pascual și Antonio Luis. *(span.)*

** Odinioară nimic nu era mai încîntător decît contemplarea grădinii acestui univers ; dar aceștia, în locul arborilor și al florilor, au ridicat acolo cruci pentru a tortura spiritul omenesc. *(fr.)*

corruptarum artium, l.V, tr. Renan *op. cit.,* p. 392.

[14] Citat după traducerea lui D. Gumorsindo Laverde Y Ruiz, în al său *Discurso inaugural del curso Academico de 1884—85 en la Universidad de Santiago.*

[15] Miguel Servet, *De Trinitatis erroribus,* libri septem, citat de Menéndez Y Pelayo, *Ensayos,* p. 94.

[16] Menéndez Y Pelayo, *La ciencia,* vol. I, p. 14.

[17] Numărul jurisconsulților, canoniștilor, teologilor spanioli din Renaștere e, cu adevărat, impresionant și operele lor au făcut epocă. Dominicanii Soto și Bañez, iezuiții Molina și Lugo au scris renumite tratate de drept canonic și de politică. Însuși Fox Morcillo e autorul lui *De Regis institutione.* Mariana, autorul cunoscutului *De Regis et Regis institutione.* Apoi, *El Principe Christiano* al lui P. Rivadeneyra ; *El Consejo y Consegeros del Principe,* de F. Serial, etc. Jurisconsulți și canoniști : Gouveia, Martin de Azpilcueta: «*Antonio Augustin de quien hacen derivar los alemanes Schulte y Maasen el periodo critico de la historia de la ciencia canonica por sus diálogos* De emendatione Gratiani ; *D. Diego de Covarrubias ; Pedro Ruiz de Moros, admirado en Polonia por sui* Decisiones lituanicas ; *Ramos del Manzano,* el más erudito de los jurisconsultos ; *Fernandez de Retos, su discipulo ; Nicola Antonio, tan docto jurisperito como bibliografo consumado ; Salgado, Puga, Mayans, Finestres, Castro. . .*» *(La ciencia,* I, 22). Nu trebuie, de asemenea, uitat iezuitul Hervas Y Panduro, părintele filologiei comparate, cum îl numește Max Müller în «Lecturile» sale. Descoperi analogii între ungară, laponică și fineză ; descoperi, astfel, familia uralo-altaică sau turanică. Încercă cel din-

tîi clasificarea limbilor americane. Stabili familia limbilor malaieze și polineziene. V[ezi] K. Borinski, *Der Ursprung der Sprache*, Halle, 1911.

[18] Raporturile umanismului spaniol cu umanismul italian, în B. Croce, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, p. 88 și urmare.

[19] V[ezi] Couchaud, *Spinoza*, Paris, 1902, p. IX, 7, 10, 51, 268 și 301 ; v[ezi] Ed. Solmi, *Benedetto Spinoza e Leone Ebreo*, Modena, 1903, care exagerează, însă, relațiile dintrei cei doi mari gînditori evrei ; v[ezi] Giovanni Gentile, *Studi sul Rinascimento*, 96—106.

[20] De origine alexandrină ; filoniană, neopitagoriciană și neoplatonică.

[21] Leon Hebreo : «. . . *de esta suerte hacen los arabos una linea circular del Universo, cuyo principio es la Divinidad y su termino la materia prima, y de ella va subiendo y allegandose de grado en grado hasta fenecer en aquel punto que fué principio, que es en la suma hermosura divina, por la copulación con ella del entendimiento humano*»*. *(Dialogos de amor).*

[22] Augustinianul Cristobal de Fonseca scrie *Tratado del amor de Deos*. Malón de Chaide compune *Conversión de la Magdalena* imitat și chiar tradus pe alocuri, după *dialogul* lui Marsilio Ficino.

---

* Din această soartă fac arabii o linie circulară a Universului, al cărei început este divinitatea și sub delimitare prima materie, și de la ea merge urcînd și apropiindu-se din treaptă în treaptă pînă sfîrșește în acel punct care fu începutul, care se află în toată frumusețea divină, prin contopirea cu ea a minții umane. *(span).*

[23] V[ezi] Gutiérrez, *Fra Luis de Léon y la filosofia española del siglo XVI*, Madrid 1885.

[24] *Theologia Naturalis Raymundi de Sabunde Hispani viri subtilissimi...* Venetiis, 1581. Mai departe: «...*Ista scientia nulla alia indiget scientia. Non enim praesuponit Logicam neque Metaphisicam... Quia ergo homo est totaliter extra se, ideo si debet videre se, necesse est quod intret in se, et veniat ad se, et habitet in se...*»*.

[25] Tot din Pererio, *Praefatio*: «*In explicandis Philosophiae quaestionibus disceptandisque controversiis, equidem quid Aristoteles senserit diligenter considero, sed multo magis quid ratio suadet, mecum ipse perpendo. Si quid Aristotelis doctrinae congruens et conveniens esse intelligo, probabile duco: si quid autem rationi consentaneum esse video, verum certumque judico...*»**,

[26] V[ezi] *op. cit.*, de A. Boniella y San Martin.

---

* Această știință nu are nevoie de altă știință. Nici chiar nu presupune o logică. Și nici o metafizică... Fiindcă omul este în totalitate în afară de sine, pentru aceasta dacă trebuie să se observe pe sine este necesar să intre în sine, și să vină la sine și să locuiască în sine. *(lat.)*

** Încercînd de a explica și de a dezbate controversatele chestiuni ale filosofiei, eu iau în considerare cu sîrguință opinia lui Aristotel; dar examinez cu mine însumi mult mai mult ce mă îndeamnă rațiunea. Socotesc ca probabil un fapt pe care îl înțeleg că este conform cu doctrina lui Aristotel: însă dacă îl văd că este conform rațiunii îl consider ca pe un fapt adevărat și cert. *(lat.)*

[27] *«Consideratio autem mentis opes scrutatur et mentem quasi in se ipsam reflesti ut recognoscat quid contineat, quale quantumque sit...»**.

[28] *«Tum artes omnes sic inventae ex singularibus experimentis quae sensus ostenderunt, collecta artis regula, mentis artificio, etsi non raro etiam illae ad solum animum pertineant»***. *De Censura veri in Enuntiatione*.

[29] *«El conocimiento resulta de una effectio o* forma *que el espritu aplica como* fermentum massae *a la* materia *de sus representaciones»****, Menéndez Y Pelayo, *Ensayos*, p. 171.

[30] Lucrul a fost pus la îndoială de F. Strowski, *Montaigne*, Paris 1906, p. 146. Între cei care îl susțin Farinelli, *La vita è un sogno*, I, 278.

[31] Ar trebui cercetate relațiile dintre nominalism și programatism în ceea ce privește limbajul ca instrument de cunoaștere.

[32] *«Dicebat heri perfecta scientia tua, imo et a plurimus saeculis, totam terram Oceano circumflui, eamque in tres dividebas partes universales, Aphri-*

---

* Mintea urmărește faptul și mintea se privește pe sine spre a recunoaște ce conține și cum este... *(lat.)*

** Atunci toate artele astfel inventate din experiențele singulare pe care le-au produs simțurile după ce a fost făurită regula artei printr-un articifiu al minții, deși nu în rare cazuri artele se adresează sufletului. *(lat.)*

*** Cunoașterea rezultă dintr-un *efect* sau o *formă* pe care spiritul o aplică întocmai ca pe un *ferment de caș materiei* reprezentărilor sale. *(span.)*

cam, Europam, Asiam. Num quid dices? Novus est inventus mundus, novae res, in nova Hispania aut Indii Occidentalibus Orientalibusque...» *. *(Quod nihil scitur*, p. 62).

33 *«Non professa il dubbio per il dubbio, a mo dei pirroniani, ma vuole mutare i metodi della ricerca scientifica per ricostruire ex novo una scienza, più facile e meno fallace»***. C. Giarratano, *Il pensiero di Fr. Sánchez*, Napoli, 1903, p. 96.

34 *«Ad me proinde memetipsum retuli, omniaque in dubio revocans, ac si a quopiam nihil unquam dictum, res ipsas examinare coepi : qui verus est sciendi modus. Resolvebam usque ad extrema principia. Inde initium contemplationis faciens, quo magis cogito, magis dubito, nil perfecte complecti possum»**** *(Quod nihil scitur*, p. 6).

---

* Vorbea ieri despre știința ta perfectă, ba și de nenumăratele secole, despre oceanul care înconjoară tot pămîntul, pe care-l divizai în trei continente : Africa, Europa, Asia. Acum ce zici ? A fost descoperită o lume nouă, noi lucruri, în noua Spanie sau în Indiile Occidentale și Orientale. *(lat.)*

** Nu practic îndoiala prin îndoială, în chip pironian, dar vreau să schimb metodele cercetării științifice prin a reconstrui din nou o știință mai ușoară și mai puțin înșelătoare. *(ital.)*

*** Apoi m-am întors către mine însumi, punînd la îndoială toate lucrurile, și astfel, dacă nu s-a spus nimic undeva vreodată, am început să examinez lucrul însuși : care este modul adevărat de a ști. Rezolvam de la început pînă la sfîrșit. Apoi, contemplînd începutul, cu cît cuget mai mult, mă îndoiesc mai mult, nu pot înțelege nimic în mod desăvîrșit. *(lat.)*

[35] Continuă : «*obținîndu-se de la legăturile cu viii, părăsind solicitarea treburilor personale, exercitînd spiritul și ucigînd trupul, provocînd înțeleptului nenumărate infirmități, de mai multe ori delirul și în scurt timp moartea! Pentru ce ne consumăm în această luptă neputincioasă cu o hidră mai invincibilă decît Lerna?* Dacă izbutim să-i tăiem un cap, întotdeauna răsar alte o sută, de fiecare dată mai feroce*» (*Quod.* p. 75).

[36] E. Bullon, *Los precursores españoles de Bacon y Descartes*, Salamanca, 1907, cercetează principalii gînditori ai Renașterii, de la Vives la Miguel Sabuco.

---

* Lerna, lac și oraș lîngă Argos, unde Heracles a ucis Hidra. *(n. ed.)*

⟨Itinerar italian⟩

[1] *Evadări pascale : Venezia,* în *Cuvîntul,* an III, nr. 746, 29 aprilie 1927, p. 1.

[2] *Venezia (II),* în *Cuvîntul,* an III, nr. 748, 1 mai 1927, p. 1.

[3] E vorba de Gentile, fratele lui Giovanni Bellini, pictor valoros al Școlii venețiene din secolul al XV-lea, autor, între altele, al portretului sultanului Mahomed al II-lea.

[4] *Venezia (III),* în *Cuvîntul,* an III, nr. 750, 4 mai 1927, p. 1—2.

[5] *Jurnal florentin,* în *Cuvîntul,* an III, nr. 754, 8 mai 1927, p. 1—2.

[6] *De vorbă cu Giovanni Papini,* în *Universul literar,* an XLIII, nr. 19, 7 mai 1927, pp. 291—292.

[7] Vezi : *Giovanni Papini,* în *Foaia tinerimii,* an IX, nr. 8, aprilie 1925, pp. 118—120 ; *Giovanni Papini, Preludii,* în *Cuvîntul,* an III, nr. 643, 22 decembrie 1926, p. 1—2 ; *Mistica lui Papini,* în *Cuvîntul,* an III, nr. 661, 16 ianuarie 1927, p. 1—2.

[8] *Roma lui Panzini,* în *Cuvîntul,* an III, nr. 762, 19 mai 1927, p. 1—2.

[9] Vezi : *Portrete italiene : Alfredo Panzini,* în *Cuvîntul,* an. III, nr. 722, 30 martie 1927, p. 1—2.

[10] *Note de drum : Vezuviu, Pompei,* în *Cuvîntul,* an III, nr. 782, 12 iunie 1927, p. 1—2.

[11] *Abbazia,* în *Cuvîntul,* an III, nr. 837, 15 august 1927, p. 1—2.

[12] *Toamnă vențiană* (Pagini dintr-un Jurnal sentimental), în *Sinteza,* an II, nr. 10—11, ian.-febr., 1928, p. 5.

[13] *Pe Via Garibaldi,* în *Cuvîntul,* an IV, nr. 1068, 12 aprilie 1928, p. 1—2.

[14] *Tarvisio-Venezia*, în *Cuvîntul*, an IV, nr. 1082, 29 aprilie 1928, p. 1—2.

[15] *Linii și culori romane*, [I], în *Cuvîntul*, an IV, nr. 1092, 9 mai 1928, p. 1.

[16] *Linii și culori romane*, [II], în *Cuvîntul*, an IV, nr. 1095, 12 mai 1928, p. 1.

[17] *Reportagii : La Tivoli cu erudiții*, în *Cuvîntul*, an IV, nr. 1091, 8 mai 1928, p. 1.

[18] *La Ernesto Buonaiuti*, în *Cuvîntul*, an IV, nr. 1112, 29 mai 1928, p. 1. Despre Buonaiuti, în viziunea lui Mircea Eliade, vezi și articolul : *Portrete italiene — Ernesto Buonaiuti*, în *Cuvîntul*, an III, nr. 670, 28 ianuarie 1927, p. 1—2.

[19] *De vorbă cu Giovanni Gentile*, în *Cuvîntul*, an IV, nr. 1100, 17 mai 1928, p. 1—2. Personalitatea și operele lui Gentile constituiau în perioada respectivă una dintre prezențele culturale ale «itinerarului spiritual» al lui Mircea Eliade. Vezi și articolul : *Ultima carte a lui Gentile*, în *Cuvîntul*, an III, nr. 697, 28 februarie 1927, p. 2.

[20] În cursul *discuției* sînt citați : Bernardino Varisco (1850—1938), Piero Martinetti (1872—1943), Antonio Aliotta (1881—1964), Giuseppe Rensi (1871—1941), profesori universitari italieni, autori de studii și comentarii filosofice în epoca la care se referă Gentile. precum și Arturo Farinelli (1867—1948), scriitor, filolog, istoric și filosof italian și Rudolf Eucken (1846—1926), filosof german.

1. Mircea Eliade în perioada preocupărilor sale pentru filosofia Renaşterii.

2. În excursie, cu un grup de prieteni. Octombrie 1926.

3. Văzut de Mac Constantinescu (1923). Desen reprodus pe coperta interioară a volumului *Solilocvii*

4. Schiță de portret semnată Marcel Iancu (1934). Din volumul de seuri *Oceanografie*

Mircea Eliade

5. Dedicație către o colegă din anii studenției, trimisă în timpul primei călătorii în Italia

CUPRINS

NU UITAȚI !

ABONAMENTUL PE ANUL 1985

LA

REVISTA DE ISTORIE ȘI TEORIE LITERARĂ

VĂ ASIGURĂ

PRIMIREA LA TIMP A ACESTEI PUBLICAȚII

Tiparul executat la I. P. Informația București

Colecția «Capricorn» *(care-și împrumută numele de la acela al primei publicații întemeiate de G. Călinescu) se constituie din suplimentele anuale ale* Revistei de istorie și teorie literară *(ultimul periodic înființat de renumitul om de cultură). Ea își propune să alcătuiască, în timp, o originală «bibliotecă» a cercetării literare românești, în «rafturile» căreia să-și găsească locul, «orînduite» exclusiv după criteriul valoric, opere inedite aparținînd patrimoniului clasic și contemporan, textele integrale ale unor lucrări apărute doar fragmentar în paginile revistei, dosarele complete ale unor celebre procese literare, anchete și dezbateri cu privire la problemele acute ale literaturii actuale, contribuții documentare la biografia unor mari scriitori, numere de reviste care au rămas netipărite sau nedifuzate, eseuri, memorii, jurnale de creație etc. Colecția* «Capricorn» *se adresează tineretului studios, specialiștilor, tuturor celor interesați de fenomenul literar românesc.*

E D I T U R A
A C A D E M I E I
R E
S O ... E
R O M ... I A